

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

На правах рукопису

Чупринський Борис Олександрович

УДК 340:12:171 (477)

**ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ
МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ:
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Спеціальність: 12.00.12 – філософія права

Дисертація

на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Науковий керівник:

Сливка Степан Степанович

доктор юридичних наук,

професор

Львів – 2009

ЗМІСТ

	Стор.
ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ	
1.1. Мета і завдання сучасної вищої юридичної освіти	10
1.2. Теоретичний зміст професійної культури майбутніх юристів.....	27
1.3. Структурно-функціональний аналіз поняття професійної діяльності юриста	40
Висновки до розділу 1.....	53
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ	
2.1. Метапрофесійна спільність формування професійної свідомості юриста	55
2.2. Праворозуміння як основа професійної культури юриста ...	76
2.3. Форми та методи гуманістичного виховання студентів і курсантів юридичного профілю	87
Висновки до розділу 2.....	105
РОЗДІЛ 3. ФІЛОСОФСЬКІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ	
3.1. Філософський дискурс формування професійної свідомості майбутніх юристів	108
3.2. Стратегія філософії розвитку професійної культури майбутніх юристів	125
3.3. Методика та аналіз експериментального дослідження системи юридичної освіти в Україні	142
Висновки до розділу 3.....	154
ВИСНОВКИ	156
ДОДАТКИ	161
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	164

ВСТУП

Актуальність теми. Реальність входження України у світове співтовариство правових держав ставить низку теоретико-практичних питань, які необхідно ґрунтовно осмислити до того ж, не лише конкретно-науково, а, передусім, філософськи. Вирішення цих питань пов'язане із з'ясуванням природи та методології філософсько-правових аспектів формування правової співпраці на міжнародному рівні. На особливу увагу заслуговує фахова діяльність з організації та постійного відтворення процесу формування професійної культури майбутніх юристів. Однак філософсько-правове дослідження запропонованої проблематики залишається недостатньо вивченим і теоретично осмисленим. Звідси – необхідність саме філософського осмислення юридичної системи освіти, в якій трансляція соціального досвіду поєднується із пошуком нових правових пріоритетів взаємовідносин, їх альтернативності та варіативності в контексті прагнення до створення належного науково-освітнього простору формування культури майбутніх юристів.

Реалізація прав і свобод особи, їх безпосередній захист можливий лише за умов стабільного розвитку суспільства, базуючись на дотриманні закону та недопущеності порушення правопорядку. Високий рівень професійної культури правників – нагальна вимога сьогодення, адже від професіоналізму юридичних кадрів безпосередньо залежить успішне розв'язання актуальних проблем державотворчого процесу. У такому контексті однією з основних проблем є формування суб'єктів правових реформ. Такими суб'єктами мають стати, зокрема, нові покоління фахівців із вищою юридичною освітою, оскільки саме ці соціально-професійні групи, як правило, володіють такими ресурсами, як спеціально-юридичний професіоналізм, культура тощо. Водночас існує потреба в тому, щоб випускникам вищих навчальних закладів юридичного профілю були притаманні моральні та громадянські якості, котрі дадуть можливість розбудови морально-правового громадянського суспільства в Україні.

Загалом реформування вищої юридичної освіти є багатоаспектною проблемою, що має важливе соціальне й наукове значення і потребує нового міждисциплінарного осмислення та використання сучасних методологічних підходів до формування професійної культури майбутніх юристів. Необхідність такого оновлення пов'язана з тим, що існуюча система не забезпечує вирішення поставленого завдання – формування культури майбутніх спеціалістів права, у якій поєднуються високий професіоналізм і духовне багатство. Вихід на нові стандарти професійної підготовки полягає у вихованні в студентів творчого підходу до навчально-виховного процесу, а в подальшому - до майбутньої професійної діяльності.

Професійна підготовка передбачає процес, у якому єдність змісту, форм, засобів і методів освіти стимулює духовний розвиток майбутніх спеціалістів. Основними завданнями цього процесу є формування базової професійної культури юриста, виховання прагнення до задоволення високих культурних потреб, пробудження інтересу до вдосконалення культури спілкування, визначення свого місця в діалозі культур, а також розвиток культурного самопізнання. Все це вимагає розробки нової системи юридичної освіти, що покликана охопити всі етапи професійного становлення особистості, усі рівні її духовно-моральної зрілості й культурної гідності.

Розвиток суспільства та громадських відносин свідчить, що вища освіта повинна готувати майбутнього юриста до виконання як професійних, так і культурних функцій. Саме структура й функції майбутньої юридичної діяльності визначають основні напрями формування професійної культури студентів у процесі викладання різних дисциплін. Культурологічний підхід до організації освітнього процесу у вищому навчальному закладі на початку третього тисячоліття розглядається на базі єдності широких фундаментальних і глибоких систематизованих спеціальних знань. Він спрямований на оволодіння основами економічної, правової, політичної, естетичної, екологічної, професійної культури, бачення перспектив розвитку різних галузей знань, формування навиків наукової організації дослідження і

впровадження їх у майбутню професійно-творчу діяльність, яку мають супроводжувати гармонія, краса, досконалість, справедливість, доцільність.

Отже, актуальність нашого дослідження задекларованої проблеми можна аргументувати декількома чинниками. По-перше, на сучасному етапі розвитку держави необхідне підвищення професійної компетентності юридичних кадрів, їхньої готовності до гуманістичного виховання студентської молоді. По-друге, така постановка проблеми допоможе вирішити суперечності, що утворилися між потребами юридичної науки й реальним рівнем досліджуваної проблеми, зокрема, що стосується взаємозв'язку вимог суспільства до виховного процесу та науково-методичних можливостей його забезпечення; стану вивчення правових потреб, інтересів особистості студента і реальними можливостями їх реалізації. По-третє, динамізм розвитку сучасного суспільства на засадах ринкових відносин спричинив зміни у змісті світогляду, суспільній та індивідуальній свідомості людини, призвів до негативних тенденцій у професійній орієнтації, зокрема, юристів, а тому ця проблема потребує наукового осмислення та визначення шляхів, методів, форм і засобів удосконалення процесу формування професійної культури майбутніх юристів.

Теоретичні засади професійної культури юриста досліджуються вже тривалий час. Особливо важливими працями, які розкривають проблеми, суть юридичної науки, виявляють умови, що впливають на формування професійної культури юриста, є дослідження таких учених, як Є. Аграновська, Н. Бура, А. Венгерів, О. Гришук, Ю. Грошевий, А. Жалінський, І. Ільїн, В. Камінська, М. Козюбра, А. Козловський, В. Костицький, В. Котюк, О. Костенко, В. Лазарєв, С. Максимов, Є. Назаренко, М. Орзіх, П. Рабінович, А. Ратінов, С. Савчук, В. Сальніков, А. Семітко, М. Соколов, О. Скакун, С. Сливка, В. Тацій, В. Темченко, І. Фарбер та ін.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.
Дослідження виконане згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16.11.2002 р. №649-р. «Про затвердження Концепції реформування

наукової та науково-технічної діяльності в системі ОВС» (щодо проведення міжгалузевих досліджень на стику юридичних та інших наукових галузей знань), «Пріоритетними напрямками наукових та дисертаційних досліджень, які потребують першочергового розроблення і впровадження в практичну діяльність ОВС, на період 2004-2009 років», затвердженими наказом МВС України від 05.08.2004 року №755, а також темою досліджень кафедри теорії та історії держави та права Львівського державного університету внутрішніх справ «Методологія вивчення державно-правових явищ, філософії права, стану і перспективи розвитку ОВС України» (шифр роботи 0113; державний реєстраційний номер 0106U003648).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертації є визначення і дослідження філософсько-правових засад формування професійної культури майбутніх юристів, та здійснення методологічного аналізу сучасних потреб реформування системи юридичної освіти в Україні.

Для досягнення цієї мети у дисертації поставлено такі завдання:

- дослідити зміст і завдання сучасної вищої юридичної освіти;
- визначити теоретичні, методологічні та філософські основи формування професійної культури майбутнього юриста;
- розкрити концептуальні засади правової свідомості юриста;
- охарактеризувати види культур, що становлять основу професійної культури юриста, і його професійної діяльності;
- виявити особливості формування правосвідомості майбутніх юристів в умовах становлення українського громадянського суспільства, та реформування його провідних інститутів;
- визначити етапи формування професійної культури майбутнього юриста й охарактеризувати їх;
- оцінити та науково обґрунтувати способи педагогічного управління процесом формування професійної культури майбутніх юристів в Україні.

Об'єктом дослідження є професійна культура юриста.

Предмет дослідження – філософсько-правові аспекти формування професійної культури майбутніх юристів.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження є історико-філософський, філософсько-правовий і системно-структурний підходи до аналізу правових явищ, теорії та філософії культури, а також порівняльний, індуктивно-дедуктивний і статистичний методи, що дали можливість проаналізувати нормативно-правові акти, практичну діяльність і правовий статус юриста.

Для вирішення поставлених завдань використано комплекс методів, серед яких: загальнонаукові – для постановки проблеми дисертаційного дослідження, визначення його основних напрямів; емпіричні – для визначення стану професійної підготовки студентів і розробки практичних заходів щодо реалізації авторської моделі процесу формування професійної культури майбутніх юристів; проведено педагогічний експеримент – для виявлення специфіки професійної підготовки майбутніх юристів; здійснено контент-аналіз – для обробки результатів дослідження з метою аналізу отриманих результатів на теоретичному та організаційно-методичному рівнях та їх узагальнення.

Інформаційною основою дослідження є нормативно-правові документи, наукові дослідження українських і зарубіжних учених, результати власних досліджень.

Наукова новизна одержаних результатів. Унаслідок проведеного дослідження були отримані результати, що становлять особистий здобуток дисертанта і виносяться на захист: Зокрема:

уперше:

– запропоновано авторську концептуальну модель процесу формування професійної культури майбутніх юристів, яка передбачає: розробку стратегії формування системи юридичної освіти, аналіз існуючого стану управління якістю освіти вищих навчальних закладів юридичного спрямування з урахуванням сучасних вимог, ідей та потреб, що дасть змогу

отримати відповідний ефект від інтеграції системи юридичної освіти із практичною діяльністю майбутніх правників;

удосконалено:

– теорію розвитку формування професійної культури майбутнього юриста, де формування відбувається поетапно й пов'язується з неперервним процесом його виховання, освіти і специфікою юридичної діяльності;

– засади формування правосвідомості майбутніх юристів в умовах становлення українського громадянського суспільства, реформування його провідних інститутів;

– способи педагогічного управління процесом формування професійної культури майбутніх юристів;

набули подальшого розвитку:

– положення про те, що основними компонентами формування професійної культури майбутнього юриста є його професійна правосвідомість, яка безпосередньо впливає на характер майбутньої професійної діяльності;

– концептуальні засади правової свідомості юриста;

– характеристика видів культур, що становлять основу професійної культури юриста, і його подальшої діяльності.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані в практичній роботі установ державних органів влади, пов'язаних із розробкою та провадженням юридичної діяльності; стати основою для подальшої розробки концепції формування професійної культури майбутніх юристів, її філософсько-правової характеристики тощо.

Окремі положення і висновки дисертації можуть застосовуватись у навчальному процесі, використовуватися під час підготовки підручників, навчальних посібників із теорії держави й права, правничої етики, юридичної деонтології, філософії права та під час викладання відповідних навчальних дисциплін, а також для підвищення рівня професійної культури юристів.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним дослідженням і базується на авторському переосмисленні наукової проблеми формування професійної культури майбутніх юристів. Усі результати, що представлені в дисертаційній роботі, отримано здобувачем особисто на основі збору, аналізу й узагальнення теоретичного та практичного матеріалу. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, у дисертаційній роботі використано лише особисті ідеї та положення.

Апробація результатів дисертації. Основні положення й результати дисертаційної роботи апробовані на наукових і науково-практичних конференціях, серед яких найбільш важливими були: Науково-практична конференція «Кримінальний кодекс України, 2001р. (проблеми, перспективи та шляхи вдосконалення кримінального законодавства)». (Львів, 4-5 квітня 2003 р.); XI регіональна науково-практична конференція: «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні» (Львів, 3-4 лютого 2005 р.); міжнародна науково-практична конференція «Кримінальний кодекс України 2001р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення» (Львів, 13-15 квітня 2007 р.); V Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми розвитку суспільства: історична спадщина, реалії та виклики XXI століття» (Луцьк, 1-2 червня 2007р.); IX Всеукраїнська науково-практична конференція «Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні» (Острог, 30-31 травня 2008 р.); V Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання реформування правової системи України» (Луцьк, 30-31 травня 2008 р.); VI Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання реформування правової системи України» (Луцьк, 29-30 травня 2009 р.)

Публікації. Теоретичні та практичні результати дисертаційного дослідження, висновки й пропозиції автора відображено у 5-ти одноосібних статтях, що опубліковані у наукових фахових виданнях, і 10-ти тезах виступів на наукових конференціях.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ

1.1. Мета і завдання вищої юридичної освіти в умовах сьогодення

Необхідність вирішення складних політичних, економічних і духовно-моральних проблем спонукають по-новому дивитися на існуючу систему освіти, її здатність у нових соціально-економічних умовах забезпечити збереження й нарощування інтелектуального та культурного потенціалу суспільства.

У всі часи і за будь-яких обставин освіта – провідна інституція розвитку суспільства й цивілізації. До певної міри, освіта виступає як провідний механізм соціокультурної спадкоємності в розвитку суспільства; відтворення духовного потенціалу країни та розвитку особистості; родова потреба, форма життя в суспільстві, що швидко змінюється; механізм відтворення науки й культури; база збереження історичної та національно-етнічної самоідентифікації народу; базис сучасної економіки, інтелектуального, наукового й освітньо місткого потенціалу; основа національної безпеки; умова історичного здоров'я нації; головний механізм відтворення та розвитку суспільного інтелекту тощо. Інтелектуалізація виробничих сил суспільства забезпечує 40-70 % приросту національного прибутку в економічно розвинутих країнах за рахунок зростання знань і рівня освіченості населення [184, с. 6].

Україна перебуває на етапі докорінних змін соціально-економічних відносин в організації життєдіяльності країни. Основні інституції країни мусять відповідати цим змінам, сприяти трансформаційним процесам, адаптуватися до них. Серед них університетська освіта є особливою, оскільки впливає не стільки на соціально-економічні процеси перетворення сьогодення, як на майбуття. При цьому підсистема університетської освіти

як складова частина загальної державно-громадської системи також перетворюється, забезпечує майбутнє шляхом формування нового покоління професіоналів, тобто виробляє високоякісний людський і соціальний капітал [90, с. 17]. Власне людський капітал і є основним ресурсом, який, на думку І.Зязюна, спроможний забезпечити розвиток країни у постіндустріальну, інформаційну епоху [73, с. 84].

Університетська освіта утворює такий осередок освіти, науки та культури в суспільстві, де не тільки відбувається передача знань, умінь і навиків молодому поколінню, формується світогляд, поведінка, а й закладається власне доля кожного випускника та майбутнього суспільства загалом. Так, Н.Ладижець університетську освіту розглядає як провідний чинник у реалізації інтегративних зусиль націй, які здійснюють зорієнтований вплив на формування тенденцій світового розвитку [98, с. 139].

Надзвичайної актуальності проблема сталого розвитку університетської освіти набуває у контексті Болонського процесу, оскільки порушує питання адаптації вітчизняної вищої освіти до загальноєвропейського освітньо-науково-культурного простору під час збереження та розвитку здобутків і пріоритетів національної системи освіти. Загальновизнаними є першочергове значення освіти для розвитку демократичних суспільств та провідна роль університетів у розвитку європейського культурного виміру. Україна як учасниця Болонської угоди з метою зміцнення європейської системи вищої освіти взяла на себе певні зобов'язання. В аспекті досягнення цілей сталого розвитку надзвичайно важливим є подальший розвиток незалежності й автономії університетів. Реальний стан соціально-економічних відносин в Україні спонукає університетську систему освіти зайняти активну позицію в суспільстві, адаптуватися. Щораз більше навчальних закладів забезпечують освітні потреби суспільства на платній основі, що, зрештою, підтримується і на нормативно-правовому рівні. Таким чином сучасні університети набувають

досвіду надання платних послуг, що відповідає тенденціям розвитку освіти у всіх країнах світу.

У сучасних умовах не лише освіта – необхідна умова розвитку суспільства й держави, але й могутня галузь економіки, від успішного функціонування якої багато в чому залежить стан усієї економіки країни. Тому економічні відносини в освіті мають відповідати сучасному станові народного господарства і бути стимулом його розвитку. Система освіти, яка займалася підготовкою кадрів у тоталітарній державі для індустріальної економіки, не може так само ефективно працювати в постіндустріальній державі з ринковою економікою і демократичним устроєм. Натомість період кінця XX – початку XXI століття ознаменований принципово важливими процесами планетарного масштабу, серед яких за своїм значенням особливо виділяється зміна парадигм економічного розвитку. За таких умов вища освіта – рушійна сила суспільного знання, а одне із ключових питань суспільно-політичної значущості – це питання про те, чи є вища освіта суспільним благом.

З історії створення європейського простору вищої освіти і науки відомо, що в момент підписання у червні 1999 року Болонської декларації позиція міністрів стосовно питання суспільних благ була сформована не зовсім чітко, але вже у травні 2001 року у вступних зауваженнях до Празького комюніке оголошено, що вища освіта – суспільне благо, і саме в такій ролі підлягає суспільній відповідальності. Водночас Великобританія, Франція та Німеччина прийняли маркетингові стратегії з метою проникнення на закордонні ринки освіти, у тому числі й українські. Як зазначають фінські дослідники, Сорбонська декларація, яку підписали міністри освіти Великобританії, Італії, Франції та Німеччини, і яка, власне, поклала початок Болонському процесу, – це детально продумана політична інтервенція. Але в підписаному 19 вересня 2003 року Берлінському комюніке вже підкреслювалася необхідність підвищення конкурентоспроможності, яку має збалансувати поліпшення соціальних характеристик Європейського простору

вищої освіти. У такому випадку для Європейського простору вищої освіти виникає необхідність стати конкурентоспроможним, але водночас зберегти сутність суспільного блага, оскільки ця категорія благ, на відміну від приватних, не є конкурентною за своїм змістом. З іншого боку, існує проблема, пов'язана із включенням таких сфер, як освіта й наука, в GATS (Генеральна угода із торгівлі послугами). Незважаючи на те, що уряди низки країн, а також Міжнародна асоціація університетів (МАУ), Асоціація європейських університетів (АСУ), Національні союзи студентів Європи (ЕСІБ), Американські асоціації університетів та інші, досить рішуче виступають проти включення сектору освіти в торговельні угоди. Проти активного залучення освіти в переговори із GATS виступає також Національний союз студентів Європи, оскільки вважає себе партнером, а не споживачем у процесі отримання вищої освіти, адже робить важливий внесок у виробництво знань і закликає ЄС та уряди всіх країн припинити подальше обговорення цих питань. Отже, наступ «академічного капіталізму» наштовхнувся на опір, передусім тих, заради кого і створюється конструкція нового міжнародного економічного порядку.

Це стосується й України, де вже не один рік триває процес реформування суспільної системи освіти, у тому числі й щодо ставлення до Болонського процесу. В освітній сфері нашої держави існує проблема, пов'язана з наявністю приватного освітнього сектору і його дискримінації з боку держави. Досі між вищими навчальними закладами, заснованими на різних формах власності, відсутнє взаєморозуміння, а державні ВНЗ з усіх сил намагаються зберегти в освітній сфері соціальні здобутки старого режиму, які в сучасних умовах виражаються формулою: мати і гарантований мінімум бюджетного фінансування, і необмежену можливість підготовки студентів на контрактній основі тощо.

Безумовно, плата за навчання – важливе джерело додаткових доходів ВНЗ, але в Європі, та й в інших частинах світу, її призначають диференційовано, виокремивши категорію студентів, для яких вища освіта

надається безоплатно. Тоді як норма українського Закону «Про вищу освіту», закріпивши подібну квоту студентів, які навчаються безкоштовно, так і не вступила в силу, перетворюючи державні вузи на напівприватні навчальні заклади, що також змушені, до певної міри, вести конкурентну боротьбу на ринку освітніх послуг. Слід зазначити, що чинне законодавство України у вказаній ситуації не змінило правовий статус державного ВНЗ. Навіть за умови надання платної освітньої послуги навчальний заклад залишається не підприємницьким закладом. Водночас діяльність приватних ВНЗ першопочатково визначена законодавством як підприємницька, що призводить до нерівності їхнього правового статусу, вагомо знижуючи конкурентний потенціал. Україна стала учасницею амбіційного проекту (Болонський процес), маючи систему освіти, яка протягом останніх п'ятнадцяти років фінансувалася на одну п'яту від потреб. Оптимізм ініціаторів такого кроку пов'язаний, мабуть, із тим, що, підписуючи Комюніке, вони не думали його виконувати, розраховуючи на прискорення європейської інтеграції. Авторитет і якість вищої школи вагомо зростуть під час створення оптимальних умов функціонування всіх ВНЗ, що відповідають вимогам державного стандарту незалежно від їх форми власності.

Аналізуючи зусилля провідних підприємств європейських держав (Англії, Франції та Німеччини) щодо політики професійної підготовки, І.Зязюн зауважує присутність у ній багатьох завдань. «Та найважливіша з них, – пише дослідник, – оволодіння її корпоративною культурою, зміцнення і розвиток. Тут ідеться не про підрахунок витрат, прибутку чи підвищення благонадійності і мотивації робітників, а про відповідне технологічне, психологічне та культурне ставлення робітника до техніки, що сприяє виробництву, тощо. Мультинаціональні підприємства, що процвітають, витрачають на професійну підготовку 10 % свого фонду заробітної плати» [73, с. 296]. Тут, на думку В.Федорченко, мова про вкладення, своєчасне відтворення людського капіталу [177, с. 206]. Для сучасних українських університетів, як правило, майже недосяжним залишається використання

фінансових надходжень за надання додаткових освітніх послуг на здійснення наукових досліджень, наукове забезпечення навчально-виховного процесу. Майже все використовується на покриття державного недофінансування, що актуалізує економічний аспект проблеми.

Значні зміни в соціально-економічних відносинах у суспільстві, як зазначає І.Панченко, зумовлюють потребу в підготовці фахівців нових, не традиційних для регіону, спеціальностей [135, с. 40]. Саме тому виникає значна кількість філій, центрів та інших відокремлених структурних підрозділів провідних університетів, що збільшує різноманіття напрямів і форм надання освітніх послуг, дає змогу безпосередньо, на місці здобути освіту за спеціальностями, підготовка з яких була відсутня у регіоні, що актуалізує соціальний аспект проблеми. Але просте перейменування слабких інститутів, які не мають ні кадрів, ні бази, в університети є профанацією науки і серйозної освіти.

Окрім того, існують ще такі головні суперечності розвитку сучасної системи освіти, що впливають на стан університетської освіти в регіонах: темпи збільшення кількості вищих навчальних закладів значно випереджають темпи формування науково-педагогічного потенціалу. Тому одні й ті ж доктори наук, професори працюють у декількох закладах одночасно. Це не залишає їм часу для подальшого теоретично-наукового розвитку, що значно ускладнює формування творчої особистості; зменшення кількості випускників загальних шкіл при одночасному зростанні кількості місць для навчання в університетах України викликає зниження конкурсу і загрожує зниженням вимог до абітурієнтів [53]; складні економічні умови не дають змоги розвивати матеріальну базу навчальних закладів відповідно до вимог часу [66]. За таких обставин регресує університетська освіта через руйнування наукових шкіл і відсутність умов для утворення нових. Зі свого боку, комплекс взаємопов'язаних суперечностей негативно впливає на розвиток вищої освіти загалом і загрожує зниженням кваліфікації випускників, формуванню професіоналів зокрема.

На нашу думку, сталий розвиток університетської освіти із притаманними університетові особливостями, індивідуальністю всіх, без винятку, суб'єктів освітнього процесу можливий і ґрунтується на довічних цінностях, нормах справедливості, індивідуальних й особистісних відмінностях, виходить із сутності університету, його феномену як важливішої інституції суспільства, що є підґрунтям якісного життя сучасного та наступних поколінь.

Юридична освіта в Україні – це галузь вищої освіти, яка є ключовою в існуючій соціально-економічній ситуації, коли народ відстоює свою державність. Розбудова правової держави, реформа політичної і судово-правової системи настійно вимагають розвитку юридичної освіти в Україні. Концептуально розвиток юридичної освіти необхідно розглядати в контексті Конституції України, Закону України «Про вищу освіту», «Програми розвитку юридичної освіти на період до 2005 року», затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України № 344 від 10 квітня 2001 р., інших законодавчих актів, що забезпечують утвердження верховенства права, надійний захист прав людини та громадянина, впровадження цивілізованих форм суспільного життя.

Юридична професія з плином часу стала однією з найпрестижніших. Водночас робота, яка здійснюється у державі щодо реформування юридичної сфери, обмежується галуззю законодавства й перебудовою юридичної практики. Ефективність реформування як у правовій сфері, так і в масштабах усього суспільства безпосередньо залежить від рівня кваліфікації юридичного корпусу держави.

Не принесла вагомих результатів вже згадана Програма розвитку юридичної освіти, що мала за мету вдосконалити систему юридичної освіти, привести її у відповідність до світових вимог, створити умови для задоволення потреб громадян у сучасній юридичній освіті та реалізації права на працю за здобутою спеціальністю, повністю забезпечити органи державної влади, правоохоронні органи, інші сфери юридичної практики

фахівцями-юристами. Сучасний стан вищої юридичної освіти характеризується тим, що насиченість країни юристами залишається диспропорційною, а рівень їхньої кваліфікації і надалі не відповідає світовим стандартам [140].

Підготовка юристів здійснюється в основному для правоохоронних органів, де зосереджена переважна більшість юридичних кадрів. Тоді як в органах державної влади та управління, у сфері економіки чимало посад, що вимагають правової підготовки, займають спеціалісти без юридичної освіти. Разом із тим і в системі правоохоронних органів фахівців із вищою юридичною освітою замало, та й становище із фахівцями середньої ланки в судах (судовиконавці, секретарі судів і секретарі судових засідань тощо) є складним. Принципові зміни в діяльності державного апарату, механізму правового регулювання у сфері економіки, фінансів, торгівлі, перехід суспільства до соціально орієнтованої ринкової економіки вимагають якісних змін в ідеології та методиці підготовки, перепідготовки й підвищення кваліфікації. Отже, сьогодні абсолютно чітко треба окреслити модель фахівця-юриста і, як її складові частини, модель особистості та модель підготовки, що відповідали б вимогам сучасності.

Система вищої юридичної освіти є складною і взаємодіє з політичними, економічними, культурними й соціальними системами. В цих умовах вища юридична освіта не може бути пасивною, вона має суттєво і динамічно впливати на соціальне оточення, формуючи цивілізоване демократичне правове поле.

Загалом серед основних напрямів реформування вітчизняної системи юридичної освіти актуальними залишаються такі, як:

- розробка й удосконалення, відповідно до Конституції України та законів держави, нормативної бази для забезпечення функціонування єдиної системи юридичної освіти;
- прогнозування державної потреби в юридичних кадрах різних освітньо-кваліфікаційних рівнів і визначення оптимальної мережі

навчальних закладів, що здійснюють підготовку юристів, виходячи з потреб регіонів;

- чітке визначення змісту юридичної освіти;
- співвідношення загальнотеоретичної та прикладної підготовки;
- визначення державних стандартів юридичної освіти й підготовки фахівців за цією спеціальністю;
- створення чіткої системи набуття правових знань.

Питанням удосконалення юридичної освіти приділяють значну увагу науковці. Скажімо, І.Зязюн вважає, що вища юридична освіта займає своє особливе місце в системі вищої школи, а це зумовлено тією роллю, яку покликане відігравати право в нашому житті [73, с. 127]. Для прикладу, сьогодні можна говорити про необхідність нової освітньої парадигми – гуманістичної, що визначає зміну «споглядальної» установки в навчанні на творчу діяльність, яка поєднує в собі інтереси як суспільного виробництва, так і особистості. Проблемне навчання, індивідуальний підхід, відмова від уніфікації навчального процесу, введення нових критеріїв освіченості, втілення в навчальний процес нових освітніх інформаційних технологій – усе це в сукупності має допомогти подолати існуючі недоліки в системі вищої освіти України. Слід також погодитися з думками М.Ануфрієва, О.Бандурки, О.Ярмиша, які вважають, що освіта будь-якої країни відображає найголовніші її цивілізаційно-культурні ознаки й особливості наявного історичного моменту, забезпечуючи поєднання національних традицій із релевантними інноваціями – як виробленими всередині неї, так і запозиченими ззовні, зі скарбниці вселюдського досвіду. На цій підставі національна система освіти має забезпечувати безперервність поступу країни, здійснювати ефективну соціалізацію та професійну підготовку молоді до життєдіяльності у світі, який постійно ускладнюється [4, с. 236].

Тенденції та проблеми в системі вищої юридичної освіти дають змогу окреслити такі напрями: відповідність вищої юридичної освіти сучасним вимогам; зміст освіти; якість освіти; фінансування та управління; співпраця

й соціальне партнерство та інше. Причому стан освіти суттєво впливає як на інтегративні процеси світового буття, так і на соціальні трансформації в окремій країні. Система освіти значною мірою визначає не лише якісні характеристики культури того чи іншого суспільства, а й містить у «розгорнутому вигляді» стратегії кардинальних перетворень життєдіяльності, навчального процесу у вищих навчальних закладах. Зрештою система освіти реалізує основні суспільні завдання не лише через адаптацію до викликів сучасного суспільства, орієнтованого на постійне й усебічне оновлення, а й через вплив на формування стандартів цього оновлення, тобто на весь процес модернізації суспільства. Модернізація у такому випадку є чи не найбільш самоочевидною та поширеною умовою успіху будь-якої діяльності.

Сучасний розвиток вищої юридичної освіти в Україні вимагає активної участі вищих навчальних закладів у приєднанні та діяльності в межах єдиного Європейського простору вищої освіти, враховуючи ґрунтовні зміни вищої освіти на європейському рівні в напрямку уніфікації та гармонізації національних освітніх систем із єдиними вимогами європейської спільноти. Поєднання юридичної науки та освітньої діяльності, вимагає поетапного запровадження в своїй діяльності сучасних інноваційних програм і моделей, що направлені на вдосконалення навчального процесу та інтеграцію вузу до єдиного Європейського простору вищої освіти. Змістом вказаних інноваційних заходів є:

— модернізація навчальних планів і програм що пов'язується із запровадженням модульно-рейтингових систем вивчення нормативних курсів, що надає можливість реального поєднання процесу викладання та самостійної роботи студентів, а також створення ефективної системи ведення поточного контролю за якістю освітнього процесу;

— використання в процесі викладацької діяльності міжнародних стандартів освіти, що забезпечують врахування особистості студента в процесі викладання навчальних дисциплін, створення умов щодо реального

застосування знань студентів та наявності в достатній кількості роздруків лекцій з тем, що відповідно до навчального плану, виносяться на самостійне опрацювання студентами;

— диференціація навчальних дисциплін на загальні і спеціалізовані курси, що забезпечує формування широкого кругозору студентів та фахових знань у вузькій сфері юриспруденції відповідно до вимог розвитку суспільства та потреб народного господарства у фахівцях відповідного профілю;

— наявність спеціально розроблених пакетів нормативних джерел, що використовуються в процесі підготовки студентами до семінарських та практичних занять з нормативних юридичних дисциплін;

— запровадження нових навчальних спеціалізованих курсів та розробка комплектів навчальних матеріалів, що надають можливість отримати більш ґрунтовні знання в сфері авторського, транспортного, корпоративного, канонічного, звичаєвого та інших сфер знань, що носять міждисциплінарний характер та є актуальними на сьогодні не лише на теренах України, але і в межах країн Європейського союзу;

— введення нових навчальних дисциплін та підготовка методичних матеріалів із правознавчих курсів, що надають змогу студентам оволодіти знаннями щодо основ співвідношення правових норм та інститутів на національному та міжнародному рівнях, а також застосування правил побудови проектів юридичних документів та уніфікації нормативно-правової бази і процесу її підготовки;

— створення умов щодо самоорганізації студентства шляхом діяльності студентського парламенту та студентського наукового товариства, що наділені широкими статутними можливостями щодо самоврядування студентства як в сфері навчання, так і відпочинку.

Зміст освіти визначається освітньо-професійними програмами, навчальними програмами дисциплін, іншими нормативними актами органів державного управління освітою та вищих навчальних закладів освіти і

відображається у відповідних підручниках, навчальних посібниках, методичних матеріалах, дидактичних засобах. Крім того, зміст освіти містить нормативний і вибірковий компоненти: перший із яких визначається за відповідним стандартом освіти, а другий формують вищі заклади освіти. Як зазначено у Положенні про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах, затвердженому Наказом Міністерства освіти та науки України № 161 від 2 червня 1993 р., «державний стандарт освіти – це сукупність норм, які визначають вимоги до освітнього (кваліфікаційного) рівня». У Положенні про організацію навчальної та навчально-методичної роботи у навчальних закладах МВС України, затвердженому Наказом МВС № 519 від 14 серпня 1992 р., зазначено, що основними організаційними документами, які визначають зміст професійної підготовки фахівців, є такі: програми освітньої діяльності, навчальні плани, програми дисциплін і курсів, тематичні плани, розклади занять, відповідні розділи планів роботи навчального закладу та його вченої (педагогічної) ради, індивідуальний план роботи викладачів. Для прикладу, стаття 15 Закону України «Про освіту» передбачає наступне. Науково-методичне забезпечення вищої освіти здійснюється спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки, іншими центральними органами виконавчої влади, що мають у своєму підпорядкуванні вищі навчальні заклади, науково-методичними установами та вищими навчальними закладами. Науково-методичне забезпечення вищої освіти включає підготовку навчальної і наукової літератури та забезпечення нею вищих навчальних закладів. Підготовка та забезпечення вищих навчальних закладів навчально-методичною документацією повинна відповідати змісту навчання, визначеному стандартами вищої освіти [69].

Вимоги до освітніх рівнів вищої освіти містять вимоги до рівня сформованості в особистості соціальних і громадянських якостей з урахуванням особливостей майбутньої професійної діяльності, а також до формування у неї патріотизму та знання державної мови. У сфері галузевих

стандартів вищої освіти освітньо-кваліфікаційні характеристики випускників відображають завдання вищої освіти та професійної підготовки, визначають місце фахівця у структурі галузей економіки і вимоги до його компетентності, інших соціально-важливих якостей, системновиробничих функцій і типових завдань діяльності й умінь для їх реалізації. Освітньо-професійна програма підготовки визначає нормативний термін і нормативну частину змісту навчання за певним напрямом або спеціальністю відповідного зазначеного рівня, установлює вимогу до змісту, обсягу й рівня освіти та професійної підготовки фахівця. Нормативний термін навчання за такою програмою встановлюється відповідно до визначеного рівня професійної діяльності.

Проте слід констатувати, що зміст значно відстає від глобальних тенденцій розвитку суспільства, від потреб формування вільної особистості в умовах демократизації суспільства. Щоразу більше проявляється серйозна проблема, яка полягає у недостатній відповідності освітньої юридичної сфери характеру та змісту українських реформ. Спроби модернізувати змістовну сторону на всіх рівнях за рахунок уведення в навчальні плани окремих навчальних дисциплін тільки спричинили перенавантаження студентів. Це позбавило їх можливості поглиблювати свої знання самостійно, здобувати навички самоосвіти протягом усього життя. Перенавантаження студентів регламентовано аудиторною роботою. Як показало дослідження, не у всіх навчальних закладах сформувався культ знань, що через високий рівень фахової юридичної освіти допомагає випускникам знаходити свою нішу на ринку праці. Основне завдання полягає в постійній адаптації змісту вищої юридичної освіти через освітні й професійні програми до потреб суспільства. На такому етапі необхідна системна трансформація змісту вищої юридичної освіти на основі науково обґрунтованої програми, що передбачала б створення механізму безперервного оновлення змісту, враховуючи те, що лише через зміст вищої юридичної освіти та якість навчання можна досягти високих здобутків.

Трансформаційні процеси суспільного устрою, в тому числі й щодо ринкової саморегуляції, децентралізація й демократизація державного управління, визнання людини найвищою соціальною цінністю, суспільна зміна ціннісних орієнтирів населення викликають потребу в зміні мети, завдань, принципів, форм і методів підготовки майбутніх юристів. Наявність великої кількості юридичних навчальних закладів, студентів-правників і дипломованих юристів ставить питання про якість юридичної освіти. Скажімо В.Бігун стосовно цього аспекту зазначає зокрема таке: «... навчальні заклади, котрі готують висококваліфікованих правознавців, можна перелічити на пальцях» [10, с. 145].

В Україні, як правило, високо оцінюються саме ті навчальні заклади, які існували ще до 1991 р. Говорячи про якісний аспект юридичної освіти, окремі традиційні освітні структури та правоохоронні органи нарікають на недержавний сектор системи вищої юридичної освіти, але й далеко не всі сформовані на державній основі навчальні юридичні заклади відповідають сучасним освітнім вимогам. З іншого боку, не слід урівнювати всі недержавні юридичні навчальні заклади, принижуючи їх роль у житті суспільства і в системі вищої юридичної освіти. Саме існування недержавного сектору системи вищої професійної освіти в державі дає змогу вирішувати різноманітні соціальні завдання сучасного українського суспільства, зокрема, це сприяє: розширенню можливостей доступу до вищої професійної освіти громадян; зниженню напруги на ринку інтелектуальної праці та збереженню наукового потенціалу України, особливо системи освіти за рахунок залучення найбільш кваліфікованих кадрів викладацького складу до роботи в недержавних освітніх закладах; створення нових робочих місць; «розвантаженню» бюджетів різного рівня під час вирішення державного завдання підготовки висококваліфікованих кадрів за рахунок залучення засобів населення; інтеграції української системи освіти у світовий освітній простір унаслідок орієнтації багатьох недержавних освітніх закладів на гнучке й мобільне реагування на зміни, що відбуваються у світі,

особливо у використанні сучасних досягнень комп'ютерних та аудіовізуальних технологій; зміцненню матеріально-технічної бази вищої освіти; розширенню фінансової, ресурсної та інтелектуальної бази розвитку прикладних і фундаментальних наукових досліджень [105, с. 347-354].

Останнім часом з'явилася величезна кількість науково-педагогічної літератури, яка не відповідає навчально-освітній програмі практично з усіх дисциплін юридичного спрямування. Відносно високий ринковий попит на неї зумовлений, з одного боку, виникненням багатьох юридичних освітніх закладів, які без вибору поглинають будь-яку за якістю юридичну продукцію, а з іншого – наявним дефіцитом підручників і навчальних посібників практично з усіх юридичних дисциплін. Водночас, спостерігається відсутність належного динамізму навчальних планів та програм юридичних вищих навчальних закладів, а також їхньої збалансованості. Зокрема, в доперебудовний період у навчальних планах, програмах спостерігався явний нахил у бік кримінально-правових дисциплін. Сьогодні зауважується нахил у бік цивільно-правових, цивілістичних дисциплін. Натомість нормальний розвиток сучасної держави й суспільства передбачає наявність спеціалістів у галузі держави і права всіх, без винятку, а не лише окремих напрямів.

Таким чином, простежується варіант вирішення ще однієї нагальної проблеми – формування та забезпечення вищих юридичних навчальних закладів відповідною організаційно-розпорядчою та методичною документацією, що регламентувала б якісні характеристики складових частин юридичної освіти, аргументи якої – якість науково-педагогічних кадрів, навчальних програм, знань студентів, якість інфраструктури, внутрішнє і зовнішнє середовище, систематична оцінка та регулювання тощо.

Якість науково-педагогічних кадрів відіграє визначальну роль в умовах трансформації суспільства за нових соціально-економічних обставин. Завдання, які виконують вищі юридичні навчальні заклади, мають високий

рівень складності, а це, зі свого боку, вимагає від науково-педагогічного персоналу не так високого рівня компетентності, як прагнення займати передові позиції, виходячи з етичних цінностей, відповідно до вимог якості освіти. Натомість, політика забезпечення якості освіти потребує створення ефективної системи відбору науково-педагогічних кадрів на основі їхніх здібностей і здатності провадити навчально-виховний процес. Не меншої уваги у процесі реалізації цієї політики потребує система управління службовою кар'єрою викладачів, визнання їхнього соціального статусу і його фінансове забезпечення. У такому випадку якість викладацького персоналу більшою мірою залежить від його реакції на радикальні зміни у сфері інформатизації та технологізації навчального процесу. На основі провідних юридичних закладів необхідно створити системи перепідготовки й підвищення кваліфікації викладачів щодо застосування в навчальному процесі інформаційних і телекомунікаційних технологій. Така підготовка дасть їм змогу популяризувати цю технологію, створювати пілотні школи в регіонах і так далі.

Спеціалісти з юридичною освітою становлять основу кадрового забезпечення процесів побудови правової держави, мають важливе соціальне призначення, несуть відповідальність за дотримання прав і свобод громадян. Подальший розвиток вищої юридичної освіти можливий за умови здійснення поступових змін у системі юридичної освіти й, безумовно, за підтримки держави. Тому є доцільними розробка і прийняття Державної програми розвитку юридичної освіти, яка на нових теоретичних, методологічних та організаційних засадах забезпечила б удосконалення системи вищої юридичної освіти в державі. Скажімо, запроваджена на підставі Закону України «Про освіту» ступенева система підготовки фахівців має створити широкі можливості для задоволення різноманітних культурно-освітніх потреб особи та суспільства, забезпечення гнучкості загальноосвітньої, загальнокультурної, професійної та наукової підготовки фахівців, підвищення престижу знань і соціального захисту в умовах змін економіки та ринку праці,

забезпечення фундаментальності знань та інтеграції у світову систему освіти. Впровадження ступеневої системи професійної освіти юристів має забезпечити запит суспільства на фахівців різного освітнього рівня, потреба в яких зумовлена змінами соціально-економічного становища України. Водночас це вимагає перегляду існуючої системи організації і змісту навчання, що необхідно спрямовувати на формування у студентів юридичних факультетів умінь та навиків практичного вирішення професійних завдань.

На думку С.Гусарева та О.Тихомирова, головною із проблем є підготовка не просто юриста, а працівника високого рівня кваліфікації. Оскільки фахівці з юридичною освітою становлять основу кадрового забезпечення процесів побудови правової держави, мають важливе соціальне призначення, несуть відповідальність за дотримання прав і свобод громадян [49, с. 344-347]. За таких умов формування професійної культури юристів необхідно визначити з урахуванням соціально-економічних, політичних та інших суспільних відносин, коли суттєво змінюються взаємовідносини між громадянином і державою.

Вищий навчальний заклад – це лише складова частина в системі соціальних інститутів, де формують культуру майбутнього спеціаліста. Реформування вищої юридичної освіти в такому випадку розглядається як багатоаспектна проблема, що має важливе соціальне й наукове значення; як така, що потребує нового педагогічного мислення, використання сучасних підходів і забезпечення гуманістичного впливу на індивідуальний розвиток кожного студента. При цьому, наскрізним завданням реформування вищої школи є підготовка юридичних кадрів, яким притаманна висока професійна культура та які здатні нести її в широкі маси. Зрештою, як зазначає В.Журавський, система вищої освіти України потребує модернізації та розвитку, що, за своєю суттю, і є головним завданням національної вищої школи на початку третього тисячоліття [67, с. 239]. Суспільству потрібна «свідомість, що випереджає», яку може сформувати лише університетська система освіти, яка випереджає розвиток суспільства, що заснована на

інтеграції із фундаментальною наукою.

На нашу думку, зусилля у вирішенні проблеми модернізації діючих та утворення нових вищих навчальних закладів в Україні є природною відповіддю активної інтелігенції, науковців, системи вищої освіти на задоволення потреб суспільства у високоякісній освіті, освіті протягом усього життя, освіті інноваційного характеру, що відповідає змістові соціально-економічних перетворень як у глобальному та національному, так і в регіональному вимірах.

1.2. Теоретичний зміст професійної культури майбутніх юристів

Висока професійна культура українських правників, культура юридичної діяльності загалом – нагальна вимога сьогодення. Від професіоналізму юридичних кадрів значною мірою залежить успішне вирішення актуальних проблем державотворення, регулювання суспільних відносин, забезпечення висхідного процесу морального розвитку суспільства, успішне входження у світове співтовариство тощо. Тому сьогодні особливого значення набуває дослідження теоретичних аспектів проблеми формування професійної культури правників нової генерації, для яких права людини, її життєдіяльність є найвищою соціальною цінністю. Тим більше, що реалії сьогодення диктують необхідність формування її із суворим дотриманням прав людини та принципів верховенства права, соціальної справедливості, демократії та гуманізму.

Перш ніж дати визначення феномену професійної культури юриста, вважаємо за необхідне розглянути питання про те, що ж становить собою культура загалом.

У сучасній культурології існує багато філософських підходів до

визначення поняття «культура». Скажімо, представники особистісного підходу, Е.Баллер, В.Межуєв, В.Семенов та інші, під терміном «культура» розуміють процес творчої самореалізації особистості. Культура, на думку вчених, які досліджують роль людського фактору в розвитку цього феномену, є втіленням розвитку людини в її суспільні зв'язки і відносини [25, с. 47]. Такий підхід до цього поняття, на думку Н.Соколова, дає змогу суттєво поглибити уявлення про «людський вимір» основних сфер суспільного життя [165, с. 59]. Натомість із позиції діяльнісного підходу до обґрунтування феномену культури, представниками якого є такі вчені як, В.Давидович, Ю.Жданов, Е.Злобін, М.Каган, Е.Маркарян та інші, культура визначається як специфічний спосіб людської діяльності, засіб освоєння світу й використання цього засобу для розвитку суспільства. Зі свого боку, послідовники соціально-ціннісної концепції культури, як, наприклад А.Арнольдів, В.Блюмкін, Н.Соколов та інші, розглядають цей феномен як систему цінностей, роблячи висновок, що культура буде існувати, функціонувати доти, поки існуватиме людина як активна, творча особистість. Для прикладу окремі автори розглядають культуру як соціальний феномен, трактуючи її як соціальне явище, історично визначений ступінь розвитку суспільства та людини, що виражається в результатах матеріальної і духовної діяльності людей [172, с. 48-56]. З одного боку, культура розкриває рівень розвитку певної історичної епохи, суспільно-економічної формації, з іншого – її виникнення та розвиток зумовлюються розвитком того чи іншого суспільства, народу.

У такому випадку можна узагальнити, що, в широкому розумінні, термін «культура» охоплює всі створені людиною, суспільством протягом його існування матеріальні й духовні цінності; у вузькому значенні культура це сфера духовного життя суспільства, духовної творчості, а також ті заклади й організації, які забезпечують її функціонування. Крім того, як зазначає, С.Гусарєв, культура визначається як показник освіченості, вихованості людини, рівень володіння нею в різних галузях знань і

діяльності [49, с. 275]. Водночас треба, безумовно, виокремити й такі головні характеристики культури, як якісна характеристика самої людини, її сутнісна сила, що поєднує в собі два відносно самостійних пласти – матеріальний і духовний; як соціальний феномен, що характеризує розвиток того чи іншого суспільства й одночасно залежить від рівня його розвитку; як сукупність засобів формування всебічно розвинутої особистості; одночасно особистість, яка творить і коригує культуру тощо.

Культура, зрештою, одне з тих явищ, які по-різному тлумачать і визначають. Зарубіжні спеціалісти підрахували, що якщо з 1871 по 1919 рр. існувало сім визначень поняття культура, то до 1950 р. їх збільшилося до 164. Скажімо, у фахових підручниках з культурології сьогодні згадується про існування понад 300 визначень цього поняття [25, с. 5].

Слід також звернути увагу на те, що у ХХ столітті виник феномен «конгломератної культури», а це означає, що відкриття в галузі живопису, музики, літератури, психології, етики, права не «стикуються» з теоремою Гегеля про неповноту арифметики, з концепціями «чорних» і «білих» прогалин, «багатоповерхового» вакууму або з концепцією Мета-всесвіту як унікального примірника, який у структурному плані є невичерпною множинністю найрізноманітніших цілісних світів. Іншими словами, сучасна науково-технічна культура є своєрідним набором різних культурних мікрокосмів, які необхідно синтезувати в єдине ціле. Тобто, розглядаючи культуру як суспільне явище, а не «конгломерат культури», обумовлюється, на нашу думку, цілком правильний висновок про те, що в загалом культура виступає мірою і способом самовираження людини як соціального суб'єкта й реалізується як у її діяльності, так і в утворених унаслідок цієї діяльності продуктах матеріального та духовного виробництва [25, с. 87]. Незважаючи на неоднозначні, інколи протилежні позиції, всі дослідники сходяться в тому, що культура – це складне багатопланове явище і вивчати її можна лише як цілісну соціальну систему. Сьогодні в соціально-правовій філософії практично повсюдно утверджується уявлення про культуру як про всеосяжну

соціальну систему, що пронизує всі сторони життя й отримує своє концентроване втілення в діяльності людини [25, с. 27-28].

На думку В.Гриньової, формування культури пов'язане з розвитком суспільства, соціальних груп, окремих особистостей, що дає можливість говорити про певні рівні аналізу культури, серед яких: загальний рівень аналізу – культура конкретного суспільства, людства, або світова культура; особливий рівень – культура соціальних груп (макрогрупи типу націй, класів, професійних груп; мікрогрупи – сім'я, виробничий або контактний дружний колектив); Одиничний рівень – культура особистості [46, с. 110]. Відповідно, на переконання В. Гриньової, завдання культури різного рівня реалізують специфічні закономірності взаємодії культур окремих особистостей, культур соціальних груп і культури конкретного суспільства та світу. Оволодіваючи цінностями культури різних рівнів, людина формує власне «Я». Особистісний рівень аналізу культури залежить саме від рівня аналізу культури суспільства, від ступеня його зацікавленості в розвитку здібностей кожної окремої людини.

З іншого боку, формування особистісної культури має ґрунтуватися на аксіологічному підході, оскільки людина завжди діє в межах загальнолюдських цінностей, при цьому будучи як об'єктом, так і суб'єктом культурних впливів одночасно. За таких умов, Д.Леонтьєв, класифікує форми існування цінностей так: суспільні ідеали (узагальнені уявлення про досконалість у різних сферах суспільного життя); особистісні цінності, що відображають внутрішній світ особистості, виразники стабільного, абсолютного, предметного [102, с. 20]. На нашу думку, особистісна цінність – та, що сформована як потреба у процесі життєдіяльності особистості, відображає ідеал, який визначає кінцевий орієнтир особистості. Натомість для досягнення життєво важливих цілей особистість використовує цінності як матеріальної, так і духовної культур на основі: знань про культуру, її зміст і цінності; уявлень про історію культури та її цінності, їх значущість; знань про зразки поведінки, що мають нормативний характер і алгоритмізують

його у світі цінностей; інтерпретації цінностей культури, уміння трактувати їхній зміст, визначати їхній сенс.

Проте саме теоретичне знання не створює нових видів реальності, але воно їх відкриває і, отже, включає їх у культурогенну творчість, раціональніше та швидше їх засвоює. Чим вищий рівень культури особистості, тим продуктивніше вона діє як творець, носій і споживач цінностей, а, отже, тим багатша й досконаліша сама культура, як ресурс і джерело розвитку самої особистості.

Неоднорідність соціальної структури суспільства призводить до існування в ньому різних цінностей, іноді навіть й протилежних, суперечливих. Соціологи розглядають цінності в суспільному й особистісному аспектах: як предметну форму суспільних відносин, загальноприйнятую та суспільнозначущу, здатну задовольняти бажання й інтереси; як ставлення суб'єкта до предметів і явищ дійсності, що проявляється в ціннісних орієнтаціях, соціальних установках, якостях особистості.

Різні автори розуміють цінності по-своєму, але, здебільшого, цінність розглядається у площині соціальних і культурних значень. Головними її критеріями виступають необхідність, корисність і значущість як для суспільства, так і для окремої особистості. У такому випадку правова культура, моральна культура задовольняє соціальну потребу особистості в соціальному й адекватному перебуванні в соціально-правовому полі держави, є для неї соціальною цінністю.

Необхідно, на нашу думку, розглянути проблему цінностей також і в педагогічному аспекті. Ця проблема є надзвичайно важливою, адже виховання на основі цінностей – головний напрям розвитку особистості, її морального світу, правової, естетичної та інших культур майбутнього спеціаліста. Дослідники приділяють увагу різним аспектам, а саме – формуванню цінностей: національних і моральних; у підлітків та молоді; у студентів; як наслідок родинного виховання й інше.

Кожне суспільство, держава, нація утворюють певну систему цінностей, що зосереджується в її матеріальній і духовній культурі. Концепція національного виховання передбачає, що громадяни повинні засвоювати духовно-моральні цінності свого народу (нації), стаючи при цьому типовими представниками, нащадками й продовжувачами. Засоби засвоєння цінностей – це рідна мова, наука, мистецтво, фольклор, історичний досвід народу, національно-родинні й суспільні відносини. Кінцевим результатом засвоєння цінностей є втілення їх у життя й діяльність, власну поведінку, сформованість ціннісного ставлення до різних аспектів суспільного та особистого життя, культури.

Як зазначає С.Сливка професійна культура юриста є певним різновидом субкультури, що «вбирає» в себе елементи різних видів культур, «набір» яких зумовлюється особливостями професії юриста [161, с. 57]. Професійна культура юриста, як комплексна практико-прикладна юридична наука, містить: по-перше, систему знань про певні елементи різних видів культур, що необхідні юристові в його професійній юридичній діяльності (зокрема, вчення про правову, політичну, педагогічну, естетичну, психологічну культуру тощо); по-друге – правничу деонтологію як систему знань про формування почуття службового юридичного обов'язку; по-третє – правничу етику як учення про професійну поведінку юриста з точки зору морально-етичних вимог. Професійна культура як властивість юриста безпосередньо пов'язана з його певним правовим статусом. Наявність юридичних спеціалізацій зумовлює специфіку професійної культури. Зовнішня професійна культура юриста проявляється у його професійній правомірній діяльності, що характеризується, насамперед, професійною орієнтацією, професіоналізмом, продуктивністю (ефективністю) його діяльності та інше. На думку згаданого науковця, професійна культура є комплексом різних видів культур, а, отже, принципи і функції всіх її видів визначають професійну культуру. Але при цьому існують певні особливості, оскільки стрижнем є саме правова культура. У зв'язку з цим зазначається, що

власні принципи професійної культури юриста мають як загальний, так і спеціальний характер. Натомість елементи різних видів культур, які входять до складу професійної культури юриста (як субкультури), мають певну ієрархію залежно від юридичної спеціалізації та професійної діяльності, а також від конкретних завдань, які вирішує юрист у конкретній життєвій ситуації.

Дослідження правової культури, на думку С.Алексєєва, у взаємозв'язку з іншими соціальними явищами – сферами її вияву – дають змогу розширити систему цінностей правової культури та віднести до неї достатньо широкий комплекс матеріальних і духовних явищ, виходячи безпосередньо чи опосередковано на різні аспекти політико-правового життя суспільства. До останніх належить система моральних цінностей, політико-правова ідеологія та правова наука, державно-правові інтереси, форми й інститути народовладдя, законність і правопорядок, система конституційного контролю та відповідальності, канали політико-правових комунікацій, правові елементи суспільної думки, структура і механізм дії політичної та правової системи, історичний, національний і міжнаціональний правовий досвід, правові традиції, стереотипи або зразки правової поведінки тощо [1, с. 227-228]. Зрештою, як зауважує І.Кириченко, державна влада має спиратися на вищий принцип буття: ні держава не служить народові, ні народ – державі, а обое однаково служать одному вищому началу. Держава зобов'язана якнайменше обмежувати внутрішній світ людини і якнайбільше забезпечувати умови для її гідного існування та розвитку. Таким чином орієнтири добра і справедливості для держави й права мають принципове значення. Найкраща держава та, що найбільш обмежує реальне зло і дає найбільший простір силам, які рухають суспільство до майбутнього ідеального блага. У практичному вираженні суть держави полягає в тому, щоб підпорядкувати насильство праву, а свавілля – законності [79]. Для прикладу, В.Лазарєв зазначає, що правова культура виступає різновидом загальної культури і включає лише те прогресивне, соціальне, корисне й

цінне, що є у правових явищах [128, с. 140]. Натомість окремі автори дають визначення поняття правової культури як системи правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу і відображають у правовій формі стан свободи особи та інші найважливіші соціальні цінності [68, с.140].

На наше переконання, узагальнює зазначені поняття те, що правова культура становить частину загальної культури, указує на розвиток суспільства (правовий прогрес) і відображає стан цього розвитку. Тобто правова культура – своєрідна форма гармонійного розвитку людини, через яку досягається загальносоціальний прогрес. Цей прогрес пов'язаний як зі створенням власне правових цінностей (способи й засоби дозволу соціальних конфліктів, інститути забезпечення прав людини тощо), що збагачують особистість, так і з наданням суспільству необхідних юридичних умов для спокійного й упорядкованого розвитку.

Залежно від носія правової культури розрізняють правову культуру суспільства, правову культуру особистості та правову культуру професійної групи. Зі свого боку, моральна культура юриста є результатом досягнення особистої гармонії, що ґрунтується на таких принципах, як моральні чесноти, ненасильство, безкорисливість, об'єктивність, стриманість, толерантність, дія за власним сумлінням і переконанням тощо. Як зазначає С.Сливка, функціями моральної культури юриста можна вважати вироблення поваги до моральних цінностей і норм, формування почуття моральної відповідальності, усвідомлення власних моральних помилок і шляхів їх виправлення, розуміння величі людини й вартості її життя, віддання всіх сил, здібностей, таланту, енергії для забезпечення правопорядку [162, с. 234]. Натомість А.Опалев і Г.Дубова вважають, що моральна культура характеризує особистість із погляду її цілісного морального розвитку, свідомості й поведінки, а також відображає сукупність моральних якостей, притаманних людям певного суспільства, класу професії, які свідчать про рівень їхньої моральної свідомості та поведінки [146, с. 140].

В особистій культурі юриста моральна культура займає одне із центральних місць, що пояснюється характером юридичної діяльності, яка пов'язана із забезпеченням прав і свобод людини, виконанням обов'язків перед суспільством і державою. О.Бандурка зазначає, що під моральною культурою юриста слід розуміти характеристику його особистості з позиції цілісного морального розвитку, свідомості й поведінки, а також сукупність моральних якостей, притаманних людям правоохоронної професії, що характеризують рівень їхньої моральної свідомості та поведінки [7, с. 14].

На нашу думку, серед функцій моральної культури юриста можна виокремити такі: вироблення поваги до позитивного права й моральних цінностей; створення механізму правомірної поведінки в юридичній діяльності; формування почуття моральної відповідальності; формування ступеня усвідомлення власних моральних помилок і шляхів їх виправлення; розуміння величі людини та вартості її життя; запобігання порушенню гармонії між духовним і матеріальним; віддача всіх сил, здібностей, таланту, енергії для забезпечення верховенства права у всіх галузях людської діяльності. Водночас моральна культура дає змогу юристові усвідомлювати власні помилки та виробляти шляхи їх виправлення, відчувати свій моральний обов'язок перед народом – відстоювати правду, забезпечувати цивілізований порядок у державі.

Професія юриста зобов'язує його вникати в усі сфери суспільного життя, зокрема і в політику. Він має право на власні політичні погляди, які, однак, не повинні позначатися на його професійній діяльності. Тому юрист, крім усього, має оволодіти і політичною культурою. Політична культура юриста – це знання та оцінювання ним політичної історії України, сучасної політичної ситуації, використання цих знань у професійній діяльності в межах позитивного права. Крім того, політична культура юриста містить, зокрема, такий компонент, як усвідомлення політичних цінностей, тобто уміння осмислювати власне ставлення до правової дійсності з політичних позицій. При цьому домінує здатність політичного оцінювання національної

ідеї, яка є теоретичним підґрунтям політичної культури. Важливим її компонентом є також уміння юриста передбачати політичні наслідки власної професійної діяльності.

Оволодіння політичною культурою дає змогу уникати стандартизованих, одновимірних, регламентованих світоглядних поглядів у правовій діяльності, запобігати авторитарності, фрагментарності, амбівалентності, нецілісності, неорганічності у вирішенні різноманітних правових проблем. Службове становище юриста зобов'язує по-новому пропагувати основні вимоги державно-економічних законів, правильно застосувати їх у практичній діяльності, запобігати правопорушенням у цій важливій сфері, не допускати використання становища службовими особами та інше. Маємо на увазі певну економічну культуру службової діяльності як важливу складову професійної культури загалом незалежно від спеціалізації правника. Ще одним елементом професійної культури юриста є економічна культура як сукупність знань основ економічної теорії та володіння навиками використання цих знань у юридичній практиці. Основними принципами економічної культури правника можна вважати цивілізованість, мобілізованість, контрольованість, раціональність, діловитість. Економічна культура юриста забезпечує глибоке розуміння суті економічних реформ ринкового типу, основних методів саморегулювання господарства й особливостей розвитку нових форм господарювання, що зміцнює економічний потенціал України.

Службовий обов'язок юриста визначається як передбачена нормативно-правовими актами необхідність виконувати певні дії, зумовлені його службовим становищем у державних, громадських або приватних організаціях. Хоча службовий обов'язок і є визначальним, але його не слід ототожнювати з іншими обов'язками юриста.

Важливою для юриста є також психологічна культура, у змісті якої виділяють такі психологічні категорії, як мотивація, бажання, спонукання, захоплення, натхнення, нахили та інше. На нашу думку, психологічна

культура юриста – це органічна єдність психологічної освіченості (знань, навиків, прийомів аутотренінгу, саморегуляції тощо), волі, відповідних професійно-психологічних якостей, що можуть позитивно впливати на вирішення правових ситуацій.

Враховуючи те, що юристові доводиться здійснювати і правовиховну роботу, ми розглядаємо педагогічну культуру як складовий елемент професійної культури. Педагогічна культура юриста – це творче освоєння методики проведення правового виховання громадян на засадах педагогічної теорії, педагогічної технології та професійного такту. Професійна діяльність юриста пов'язана з правовим вихованням, яке можна розглядати у двох аспектах – загальному і спеціальному. Спеціальне правове виховання є однією з функцій професійної культури юриста.

Юрист зобов'язаний володіти високорозвиненим правовим мисленням, бути здатним до швидкого аналізу, логічного виведення суджень, необхідних для прийняття правильних правових рішень. Розвинуте теоретичне мислення є здатністю особистості до засвоєння на високому рівні правових знань, узагальнення, розуміння наукових основ та принципів розвитку тих чи інших правових знань; уміння передбачати залежність і закономірність існування суттєвих зв'язків між правовими явищами. Метою правового виховання за таких умов є: формування належного рівня правової свідомості, правової та професійної культури; виховання законослухняності, службової дисципліни і правомірної поведінки, а також соціально-правової активності; профілактика причин, наслідків і явищ правового нігілізму серед цієї категорії населення.

Професіоналізм юриста, який так чи інакше впливає на людей, об'єктивно передбачає потребу такого вміння, як мистецтво спілкування. Комунікативна культура юриста ґрунтується на конгломераті знань, мовних і немовних умінь та навиків спілкування, що людина набуває у процесах природної соціалізації, навчання і виховання. Разом із тим спілкування – самостійна та специфічна форма активності особистості. Її мета – це

відносини з іншими людьми, досягнення певного взаєморозуміння, вирішення ділових проблем. Сфера, способи й динаміка спілкування юристів визначаються соціальними функціями, які вони виконують, їхнім становищем у системі суспільних відносин, які регулюються моральними та правовими нормами. В індивідуальному вимірі вони зумовлюються рівнем правової свідомості юриста, психологічним типом і характером психологічного розвитку індивіда, рівнем загальної культури особистості.

Історично склалося дві форми спілкування – безпосереднє й опосередковане: безпосереднє спілкування юриста – це мовне спілкування в найбільш розвиненому вигляді, підкріплюється мімікою, жестами, інтонацією тощо; опосередковане спілкування юриста – це письмо (уміння вести ділову документацію), масові засоби інформування тощо. Зрештою, вся система безпосереднього й опосередкованого типів спілкування впливає на розвиток як особистості, так і відносини між людьми.

У спілкуванні юриста проявляються такі основні функції:

- інформативно-комунікативна (з нею пов'язані всі процеси, які охоплюють сутність таких складників спілкування, як передача-прийом інформації, відповідна реакція);
- регулятивно-комунікативна (відбувається процес корегування поведінки, коли людина може вплинути на мотиви, мету, програму прийняття рішень);
- афективно-комунікативна (відбувається взаєморегуляція та взаємокорекція поведінки, здійснюється своєрідний контроль над усією сферою діяльності партнера; тут можуть реалізуватися можливості навіювання, наслідування, переконання) [132, с. 34-37].

Справжньою культурою ділового спілкування є уникнення приниження та образи співрозмовника. Юридична діяльність нерозривно пов'язана із дотриманням етичних норм, правил поведінки і взаємовідносин зі своїм оточенням. Дотримання етики ділових відносин є одним із основних критеріїв професіоналізму юриста. Етичні норми службових стосунків

базуються на загальноприйнятих нормах і правилах поведінки, хоча й мають деякі відмінні риси. Проблеми юридичної етики часто співпадають з проблемами законності, хоча існує думка, що в деяких ситуаціях людина повинна поводити себе етично, проте закон цього і не вимагає.

Професія юриста є одним із найскладніших видів трудової діяльності, тому, поряд з іншими вимогами, суспільство ставить перед юристом саме професійну вимогу – бути людиною високої культури. Цілісність та гармонійність культури юриста значною мірою зумовлені тією роллю, яку відіграє в ній його естетична культура. Від рівня її сформованості залежить свобода реалізації у професійній культурі естетичних критеріїв оцінки, смаку, ставлення до професійної діяльності. Визначення перспективних ліній у виборі естетичних підходів до професійної діяльності майбутніх юристів передбачає застосування системи заходів і конкретних методик активізації асоціативних зв'язків між художньою та юридичною діяльністю, створення умов для естетичного самовиховання, самовдосконалення особистості.

На нашу думку, естетична культура юриста – це складне особистісне утворення, що виражає розвиненість естетичної свідомості, наявність необхідних естетичних знань, здатність і потребу сприймати та перетворювати дійсність за законами краси, вміння реалізовувати свій естетичний досвід у професійній діяльності.

Формування професійної культури передбачає творчий розвиток особистості майбутнього фахівця. Скажімо для особистісного розвитку майбутнього юриста нагально важливою є якість поєднання професійних, естетичних, морально-етичних інтересів. Не випадково у професійній діяльності юриста безпосередньо проявляється система індивідуальних естетичних ставлень людини до дійсності. Тому діяльність і стає естетичною за характером та творчою за спрямованістю.

Професійна культура юриста формується з онтологічних принципів права, спрямованих на торжество істини, добра і справедливості в суспільстві. В юридичній діяльності переважає професійно-творчий підхід у

вирішенні проблемних завдань, що стає основою для «модифікування» онтологічних принципів. Для цього, переконаний С.Сливка, існує вища етика (етика розуму), яка запобігає непрофесійним діям. Вища етика відображає внутрішні цінності юриста, оскільки добро існує в природі, його потрібно пізнати й обов'язково розвивати, втілюючи на практиці через принципи професійної діяльності [161, с. 40]

Таким чином види культур як компоненти професійної культури є проявом засвоєння норм природного права та духовних надбань людства в усіх сферах. Вони ґрунтуються на вищих нормах моралі, законах краси, психології, знаннях культурно-правової спадщини й усвідомленні політико-правової мети української нації, включають «діалог мистецтв», пов'язані з правовим вихованням громадян тощо. Професійна культура юриста має бути з онтологічних принципів права, спрямованих на торжество істини, добра і справедливості в суспільстві.

1.3. Структурно-функціональний аналіз поняття професійної діяльності юриста

Дослідження проблеми формування професійної культури майбутніх юристів вимагає розгляду низки таких супутніх понять як діяльність, види професійної діяльності, готовність студентів до професійної діяльності.

Діяльність людини лежить в основі існування суспільства, його розвитку, формування його цінностей тощо, адже діяльність, сама по собі, є джерелом життя людини. Усе життя людини проходить у різних видах діяльності – від спілкування і пізнання до специфічно професійної. У принципі, на глибоке переконання І.Зимньої, у науковій літературі до цього часу «загалом не існує чіткого й диференційованого визначення діяльності»

[72, с. 75]. До певної міри, діяльність – це специфічно людська форма активного ставлення до навколишнього світу, зміст якої становить його цілеспрямована зміна та перетворення. Вона передбачає цілковиту протилежність суб'єкта й об'єкта діяльності. Скажімо Р.Немов дотримується думки, згідно з якою діяльність можна визначити як специфічний вид активності людини, спрямований на пізнання та творче перетворення навколишнього світу, включаючи її саму й умови її існування. Під час діяльності людина створює предмети матеріальної та духовної культур, реалізує свої здібності, зберігає і вдосконалює природу, будує суспільство, створює те, що без її активності не існувало б у природі [122, с. 125]. Основними видами діяльності, які притаманні людині й відповідають загальним потребам, а точніше – видам соціальної людської активності, є спілкування, гра, навчання, праця тощо.

Філософи пов'язують людську діяльність здебільшого з поведінкою, практикою, життєдіяльністю, активністю. Психологи ж, а зокрема С.Рубінштейн, чітко відокремлюють діяльність від активності: «Діяльність у власному розумінні слова – це предметна діяльність, це практика» [156, с. 199]. Загалом, під діяльністю можна розуміти і спосіб існування людини, а саму людину трактувати як “діяльну істоту”. До структури діяльності в такому випадку необхідно віднести такі її складники як: матеріально-практичні, інтелектуальні, духовні операції; зовнішні та внутрішні процеси. Таким чином, діяльністю є робота думки так само, як і діяльність руки, процес пізнання, як людська поведінка.

Категорію предметної діяльності досліджував О.Леонтьєв, який трактує діяльність як певну систему, що входить у систему відносин суспільства, поза цими відносинами людська діяльність зовсім не існує. Діяльність кожної людини залежить від її місця в суспільстві, від умов, у які вона потрапляє, від того, як вона реалізовується в неповторних індивідуальних обставинах. Основною характеристикою діяльності є її предметність. Залежно від предмета діяльності виділяють різні види

діяльності, її спрямованість [102, с. 82].

Різні діяльності можна класифікувати за різними ознаками, проте головною з них є якісна своєрідність діяльності, – саме за цією ознакою можна виокремити трудову, ігрову, пізнавальну діяльності (і дії) як види діяльності. Іншим критерієм є зовнішній, матеріальний, або ж внутрішній, теоретичний характер діяльності. Зовнішні та внутрішні форми діяльності взаємозалежні і переходять одна в одну в процесах інтеріоризації та екстеріоризації [102, с. 97].

Навчання, як зауважує Р.Немов, – це вид діяльності, метою якого є набуття людиною знань, умінь і навиків, а метою та предметом навчальної діяльності – певні знання і вміння [122, с. 132]. Умовами задоволення потреб людини, її діяльності є об'єктивні й суб'єктивні чинники. Суб'єктивні чинники включають: по-перше, знання та вміння, по-друге, здібності та, по-третє, характер. У процесі навчання (об'єктивний чинник) і під впливом характеру (суб'єктивний чинник) загальні знання, уміння та здібності набувають іншого соціоособистісного статусу: вони, будучи вихідною базою, переростають у професійну майстерність. У такому ракурсі І.Зязюн припускає, що професійна майстерність, складається із таких підсистем: професійна спрямованість; професійні здібності; професійні знання та вміння; техніка володіння собою, техніка взаємодії [138, с. 10]

Тому професійну діяльність, на нашу думку, можна визначити як специфічну людську форму цілеспрямованої активності в конкретній трудовій галузі, що зумовлена потребами життєдіяльності в суспільстві, яка спрямована на реалізацію цих потреб, зміст якої становить доцільна зміна і перетворення цього соціуму. Зрештою, всі види людської діяльності, незважаючи на їхні відмінності, мають одну будову, що містить одні й ті ж функціональні частини. Крім того, виявлено, що між окремими видами діяльності існують чітко визначені залежності, знаючи які, можна за одними елементами діяльності будувати інші [102, с. 47-67]. Така робота передбачає, передусім, розвиток базисного обсягу загальних інваріантних дій та

операцій, які, зі свого боку, сприяють ефективнішому відпрацюванню навчальних здібностей. До базисних дій і операцій традиційно відносять логічні прийоми, прийоми організації самостійної діяльності й інше. Таким чином професійна майстерність проявляється у професійній діяльності [138, с. 12], проте до неї не зводиться, вона характеризується високим рівнем розвитку спеціальних узагальнених умінь.

Будь-яка професійна діяльність складається із взаємодії людини-фахівця як суб'єкта цієї діяльності з предметом (об'єктом) праці за допомогою знаряддя, що є найбільш рухливою, активною структурною частиною цієї діяльності і піддається змінам. Професійна обумовленість багаторазової (повторюваної) взаємодії суб'єкта й об'єкта праці дає можливість виявити закономірні професійні дії, яким відповідають однакові сукупності психічних процесів, станів, умінь і навиків, якостей особистості. Психологи (зокрема Б.Ананьєв, Л.Божович, О.Запорожець, О.Леонт'єв, О.Смірнов) визначили основні компоненти психологічної структури професійної діяльності, а саме: мета діяльності; умови, за яких протікає діяльність; особливості й специфіка предмета (об'єкта) та знарядь взаємодії; шляхи і засоби досягнення мети діяльності. Саме професія, на думку Е.Клімова, об'єднує, інтегрує масу людей, визначаючи їхню подібність у поглядах, оцінках, нормах поведінки й діяльності, поглинаючи індивідуальне буття соціальним способом існування. Будучи включеною в систему суспільного виробництва і відповідних їй суспільних відносин, професія утворює в них самостійну структуру, що стає об'єктом цілеспрямованого регулювання з боку суспільства та його державних структур [82 с. 141]. Дослідник запропонував авторський метод класифікації різних видів професій за предметом і метою праці, за характером дій, знаряддями праці та її умовами: за предметом праці всі професії автор поділяє на біономічні (природа), техномічні (техніка), сигномічні (знаки), артономічні (художні образи) і соціономічні. Відповідно до цього дослідник визначив п'ять схем професійної діяльності: «Людина – Природа», «Людина – Техніка», «Людина

– Знак», «Людина – Образ», «Людина – Людина» [82, с. 150]. Правоохоронні професії належать до сфери діяльності типу «Людина – Людина». Цей тип, професії, І.Зимня визначає такими якостями: стійким хорошим самопочуттям у ході роботи з людьми, потребою у спілкуванні; здатністю подумки ставити себе на місце іншої людини; спроможністю швидко розуміти наміри, настрій, думки інших людей; здатністю швидко орієнтуватись у взаємовідносинах людей; здатністю добре розуміти, тримати подумки знання щодо особистісних якостей багатьох і різних людей тощо [72, с. 175]. Згідно з Е.Климовим, людині цієї професійної схеми притаманні:

- уміння керувати, вчити, виховувати, «здійснювати корисні дії з обслуговування різних потреб людей»;
- уміння слухати і вислуховувати;
- широкий кругозір;
- спрямованість розуму, спостережливість до прояву почуттів, розуму і характеру людини, до її поведінки, уміння чи здатність подумки уявляти, моделювати саме її внутрішній світ, а не приписувати їй свій власний або якийсь інший, знайомий їй із досвіду;
- проектувальний підхід до людини, який заснований на впевненості, що людина завжди може стати кращою;
- здатність співпереживання;
- спостережливість;
- глибока й оптимістична переконливість щодо правильності ідей служіння народу загалом;
- вирішення нестандартних ситуацій;
- високий ступінь саморегуляції [82, с. 147].

Водночас Е.Климов дає перелік протипоказань до цього типу професій, серед яких є такі: дефекти та невиразність мовлення, «замкненість, зануреність у себе, некомунікабельність, яскраво виражені фізичні недоліки, неспритність, зайва повільність, байдужість до людей, відсутність ознак безкорисливого інтересу до людини – інтересу просто так» [82, с. 36-40]. На

нашу думку, всі професійні протипоказники безпосередньо стосуються всіх видів юридичних, правоохоронних професій.

Ці вимоги суспільної практики та професійної діяльності відображені в Конституції України, Постановах Верховної Ради України, рішеннях Міністерства внутрішніх справ України. Загальну характеристику юридичної діяльності дає В.Васильєв, який зауважує, що ця діяльність насамперед пов'язана з нормами права, а окремі її види містять означене поняття вже в самій її назві: правозастосовна, правоохоронна, правозахисна тощо. Усі юридичні професії характеризуються надзвичайним розмаїттям професійних завдань, в основі яких лежить правова норма. Діяльність кожної юридичної спеціальності так чи інакше містить такі сторони: організаційну, соціальну, пошукову, реконструктивну, комунікативну, посвідчувальну. Юридична діяльність цілковито підпорядковується правовому регулюванню. Саме це, на думку В.Васильєва, накладає відбиток на особистість кожного юриста. Юрист уже на етапі планування своєї діяльності подумки зіставляє свої майбутні професійні дії з нормами законодавства, що регламентують ці дії. Провідною стороною всіх юридичних діяльностей є комунікативна діяльність, що проходить в умовах правового регулювання, що надає особливого відтінку спілкуванню юриста. Для більшості юридичних професій характерні висока емоційна напруженість, що пов'язана здебільшого з негативними емоціями, із необхідністю їх приховувати, а емоційну розрядку відкладати на більш тривалий період часу; здійснення особливих владних повноважень, що надають право й обов'язок застосовувати владу від імені закону, призводить до формування професійно підвищеного почуття відповідальності за наслідок своїх дій; наявність організаційних здібностей – організація власної роботи впродовж дня, тижня, в умовах ненормованого робочого дня. Організація спільної роботи з іншими посадовими особами, правоохоронними органами й іншими сторонами у кримінальному процесі; переборення опору з боку окремих осіб, а то й мікрогруп; творчий процес праці тощо [20, с. 201-202].

Характерною рисою діяльності є детальна правова регламентація, яка передбачає застосування владних повноважень. Реалізація цих повноважень повинна спиратися не лише на правову обґрунтованість, а й на психологічну виправданість, підвищену відповідальність за наслідки своїх дій. Юридична діяльність, звичайно, здійснюється у формі службового спілкування або ж передбачає як необхідну умову таке спілкування. На відміну від представників інших професій юристи, незалежно від службової належності, практично кожен день спілкуються з різними верствами населення, коло їхнього спілкування дуже широке. Щодо змісту спілкування, то воно часто пов'язане з необхідністю подолання наявної або прихованої протидії з боку осіб, зацікавлених у певному перебігу подій. Інтенсивне спілкування з особами, які порушують моральні та правові норми, деградували як особистості, породжує негативні емоції, стійкий дефіцит позитивних переживань.

Діяльність юриста часто містить певні психологічні суперечності, зокрема, ефективність вирішення професійних завдань залежить від уміння співробітника розібратись і зрозуміти психологію людини, яка становить певний службовий інтерес. Навіть відчуваючи до цієї людини антипатію, неприємні почуття, юрист повинен установлювати з нею психологічний контакт, довірливі стосунки. Це передбачає активне спілкування з використанням елементів співчуття, уміння «стати цією людиною». Водночас треба наголосити, що вагомою рисою юридичної діяльності є її публічний характер. Окремі вчинки, стиль поведінки, зовнішній вигляд – усе це привертає увагу оточення, є предметом зацікавленого обговорення та суб'єктивних оцінок тощо. Такі обставини, якщо не простежуються, можуть суттєво погіршити виконання службових завдань. У такому випадку необхідно апелювати до розробленої В.Васильєвим професіограми юриста, у якій однією зі складових частин є комунікаційна компетенція [20, с. 219].

Загалом комунікативну компетенцію вчені визначають як конгломерат знань, мовних і немовних умінь та навиків спілкування, які

людина набуває в ході природної соціалізації, навчання і виховання. Проте важливу роль при цьому відіграють природні дані й потенціал самого індивіда. Водночас слід сказати, що, певною мірою, гени людини слугують лише модуляторами, а інформацію їй мозок бере не з генів, а з оточуючої її культури. Таким чином, на думку Н.Кузьміної, комунікативна компетенція передбачає саме здатність до продуктивного спілкування в обмежених і продиктованих умовах, що накладаються службовим обов'язком [92, с. 39]. Тобто одним із головних критеріїв оцінки продуктивності комунікативної компетенції, згідно з дослідником, є здатність фахівця будувати свої взаємовідносини у спілкуванні зі співрозмовником таким чином, щоб викликати в нього довіру до себе. Комунікативна компетенція юриста – це, насамперед, обізнаність із процесами спілкування з різними верствами населення. Саме у спілкуванні реалізуються соціальні, соціально-психологічні й соціально-педагогічні залежності людей та їхні різноманітні суспільні й міжособистісні відносини. Це вміння вступати в контакт із людьми, будувати спілкування з урахуванням вікових та індивідуально психологічних властивостей кожної особистості й окремих груп громадян; своєчасне та адекватне визначення емоційно-психічного стану співрозмовника, його інтересів і нахилів; контроль за плином спілкування та передбачення відповідних реакцій різної категорії співрозмовників (батьки, діти, підлітки, наркомани, алкоголіки тощо). Це вміння у процесі спілкування адекватно застосовувати методи виховання (переконання, бесіда, приклад, навіювання та інше.), конкретно вирішувати конфліктні ситуації.

Зрештою із вищеподаних визначень помітно, що всі вони досить загальні, до того ж, нагадують такі терміни, як «здатність», «досконалість», «майстерність» тощо. Не вдаючись до глибокого аналізу важливої, але більше психологічної категорії «здатності», зауважимо, що стосовно навчального процесу вони є навчальністю, тоді як «компетентність», на думку М.Кабардова та Є.Арцишевської, – це вже констатована навченість

[74, с. 34-40]. Саме через цю останню категорію визначають у найбільш загальному смислі компетентність зарубіжні дослідники: «компетентність – це такий рівень навченості, який потрібен громадянам, щоб успішно функціонувати в суспільстві» [197, п. 23-29]. Зі свого боку, для чіткого розмежування понять «компетенція» і «здатність» М.Кабардов та Є.Арцишевська пропонують свої визначення. Компетенція, на їхній погляд, – це характеристика поведінки, домінуюча форма активності, сформованість відповідних навиків і вмінь, ступінь володіння, наприклад, мовою та мовленням. Щодо здібностей запроваджують оцінювальний критерій, маючи на увазі потенційні можливості й задатки, від яких залежать швидкість, якість та рівень сформованості відповідної компетенції [74, с. 46].

На нашу думку, до комунікативної компетенції слід віднести педагогічний такт і етикет юриста. Педагогічний такт – це насамперед повага до особистості суб'єкта спілкування, повага до людської гідності, дотримання міри в поєднанні із суворою вимогливістю відповідно до норм закону, принциповістю, педантичністю; це гуманістична спрямованість, витримка і врівноваженість поведінки юриста; це спеціальне професійне вміння юриста у кожному конкретному випадку спілкування застосовувати найефективніший засіб виховного впливу; це його педагогічна винахідливість, без порушення норм правоохоронної діяльності. Отже, професійно-педагогічний такт юриста – це прояв у ставленні до інших людей почуття міри, витримки, поваги, передбачливості, пристойності [148, с. 307]. У практиці професійного спілкування юриста завжди є різні ситуації, яких неможливо уникнути. Для цих ситуацій і виробляють форми та правила поведінки, що становлять професійний етикет юриста.

Особливістю професійної діяльності юристів, без сумніву, є те, що вона має правову регламентацію, яка обумовлює нормативність професійної поведінки і прийнятих рішень. Ця обставина, визначаючи високий рівень соціалізації юриста та його персональної відповідальності перед суспільством за прийняті ним рішення, контролює потребу дотримуватися

моральних і правових норм. В іншому випадку відступ від своїх службових обов'язків, порушення юристом посадових повноважень розглядається як порушення закону. Останнє свідчить про низький рівень його професійної компетентності й неформованості мотиваційно-потребової підструктури професійної правової свідомості.

Особливо велика роль правової свідомості юриста та його настановного ставлення до дотримання правових і моральних норм поведінки в таких ситуаціях професійного ризику:

- ситуація отримання юристом будь-яких благ із порушенням установленого порядку;
- ситуація, що провокує хабар;
- ситуація «випадкового» знайомства;
- ситуація відвідування місць громадського харчування ресторанного типу;
- ситуація допиту потерпілого в його квартирі тощо.

Друга особливість професійної діяльності юриста полягає в тому, що його службові повноваження як посадової особи, правоохоронного органу мають владний, обов'язковий характер, що суттєво стосується інтересів громадян, юридичних осіб та організацій. Відповідні повноваження передбачають їх розумне використання з урахуванням сформованої ситуації й особистості суб'єкта, стосовно якого застосовуються заходи правового порядку, що потребує від співробітника правоохоронного органу не лише глибоких професійних знань, а й особливих особистісних якостей (розвиненого інтелекту, емоційної врівноваженості, психологічного такту, здатності прогнозувати наслідки своїх рішень тощо). Найменший відступ від вимог закону може призвести до тяжких наслідків, заподіяти моральну шкоду, завдати серйозної психічної травми людині та її близьким, негативно вплинути на її авторитет і репутацію серед оточуючих, сформувати хибну думку про неї.

Третя особливість професійної діяльності юриста полягає в тому, що

вона часто має екстремальний характер. Це обумовлено нерегулярною зміною умов праці, порушенням звичного режиму добової життєдіяльності фахівців, особливо тих, хто перебуває попереду у боротьбі зі злочинністю, їх вимушеною відмовою від звичайного відпочинку через великий обсяг складної і різноманітної роботи при гострому дефіциті інформації та часу, активною протидією зацікавлених осіб, які часто ігнорують правові норми. Тому юристи повинні вирізнятися добрим здоров'ям, високою працездатністю й емоційною стійкістю, витривалістю до психофізичних перевантажень, що, зрештою, є одним із найважливіших чинників їхньої професійної придатності до виконання професійних функцій.

Четверта особливість професійної діяльності юриста пов'язана з тим, що вона має нестандартний, творчий характер. Це проявляється в тому, що юристи мають справу з різноманітними життєвими ситуаціями і долями різних людей, які потребують уважного вивчення виникаючих нових правовідносин, а також застосування в кожному конкретному випадку принципу індивідуального, творчого підходу до прийняття професійних рішень. Оскільки сфера міжособистісного спілкування юриста з різними учасниками кримінального і цивільного процесу є безмежною в пізнавальному аспекті, то йому потрібна не лише виключно професійна компетентність, а й поінформованість із широкого кола спеціальних знань із різних галузей науки й техніки, освіти та культури, тобто розвинений інтелект.

Нарешті, п'ята особливість професійної діяльності юриста прихована в її процесуальній самостійності, а її суб'єкту притаманна персональна відповідальність перед законом за свої рішення і вчинки. Збалансованість цих аспектів професійної діяльності юриста вимагає від нього високого рівня правової свідомості, соціальної зрілості, гнучкого та творчого мислення, сміливості, впевненості в собі, наполегливості, самокритичності.

Комунікативна підструктура діяльності юриста, що іноді становить її основний зміст, охоплює умови професійного спілкування, яке актуалізує як

соціальні відносини людей, так і індивідуально-психологічні особливості, властивості особистості суб'єктів тих чи інших правовідносин. У цьому випадку йдеться про нерозривну єдність юридичної діяльності й професійного спілкування юристів, які активно беруть участь:

- по-перше, у різних видах ділового спілкування, вступаючи в контакти з різними посадовими особами, з керівниками місцевих органів влади, із представниками підприємств, установ;

- по-друге, у чітко окреслених законом процесуальних формах професійного спілкування (допит, очна ставка тощо), що регламентують його порядок, а також потребують дотримання низки протокольних формальностей, які не припускають довільного спрощення;

- по-третє, у різних ситуаціях непроцесуального, неформального спілкування, які вимагають від суб'єктів правоохоронної діяльності, крім знань закону, вміння установлювати психологічний контакт і налагоджувати позитивні стосунки з людьми, викликати в них інтерес до дій, що мають правове значення, переконувати їх у важливості виконання пропонованих їм процесуальних ролей, з огляду на їхні індивідуально-психологічні особливості, завершувати діалог і таке інше.

Суттєвим аспектом є також те, що професійне спілкування як комунікативна підструктура діяльності юриста виявляє свої властивості не лише як обмін інформацією. Професійне спілкування об'єктивує в актах юридичної діяльності свій перцептивний та інтерактивний бік. Розвиваючи комунікативну сутність, професійне спілкування постає як процес сприйняття і взаєморозуміння, а також як процес взаємодії комунікантів. У багатьох випадках професійне спілкування суб'єктів юридичної діяльності набуває саме самостійного, процесуального характеру. Це чітко простежується, наприклад, у ситуаціях допиту під час попереднього слідства чи в судовому засіданні, під час публічних виступів перед судовою аудиторією, зустрічей із представниками засобів масової інформації, громадськістю тощо.

Проте найважливішою особливістю комунікативної підструктури правоохоронної діяльності є те, що професійне спілкування її суб'єктів відбувається в особливому процесуальному режимі з обов'язковим дотриманням таких елементів:

- визначених, чітко окреслених форм комунікації;
- установлених законодавцем форм спілкування, що мають формалізований, ритуальний характер;
- визначеного порядку мовної взаємодії сторін у чітко окреслених у законі комунікативних ситуаціях.

Тому комунікативна компетентність є одним із найважливіших чинників, що обумовлюють високий професіоналізм юристів. Вона виявляється в таких ознаках:

- здатність установлювати емоційні контакти з різними учасниками спілкування, підтримувати з ними в необхідних межах довірливі відносини;
- проникливість, здатність розуміти внутрішній світ співрозмовника, його психологічні особливості, потреби, мотиви поведінки, стан психіки;
- доброзичливе, увічливе ставлення до людей, уміння слухати учасника діалогу, емоційно реагувати на переживання співрозмовника;
- вільне й гнучке володіння вербальними і невербальними засобами спілкування;
- уміння в конфліктній ситуації провадити адекватну ситуації стратегію комунікативної поведінки, змінювати стиль спілкування залежно від сформованих обставин;
- здатність до співпраці, досягнення компромісів, угод;
- розвинений самоконтроль над емоціями, настроєм в екстремальних ситуаціях;
- адекватна самооцінка і почуття гумору та інше.

Урешті-решт, специфічна професійна діяльність юристів вимагає

наявності в них певних умінь, які формуються під впливом навчання, праці, інших обставин життя. Саме комунікативні вміння є запорукою якісного виконання службових обов'язків.

Висновки до розділу 1

Укріплення правової системи України потребує підготовки фахівців-правознавців високої кваліфікації і в цьому зв'язку – вивчення різного виду резервів підвищення їхньої професійної компетентності. Одним із важливих чинників успішності професійної діяльності є, безумовно, професійна підготовка (навчання) та, зокрема, професійна культура, які забезпечують формування кваліфікованого юриста.

Безперечно, діяльність юриста являє собою специфічний різновид професійної діяльності. Маючи всі загальні структурні компоненти цілеспрямованої діяльності, робота юриста відбувається в особливих умовах, що зумовлює специфічність категоріального й функціонального складу його інтелектуального розвитку. Ця робота пов'язана з інтелектуальними навантаженнями, які супроводжують переробку великих обсягів текстової інформації, структурування професійного досвіду; дискусійні взаємодії з партнерами у судовому процесі, що потребує високої динамічності оперативної пам'яті; у прийнятті життєво важливих рішень в умовах високої психологічної напруженості та багато іншого. Тому здібності юриста повинні стати спеціальним об'єктом дослідження безпосередньо у філософії права.

Фахівці з юридичною освітою становлять основу кадрового забезпечення процесів побудови правової держави, мають важливе соціальне призначення, несуть відповідальність за дотримання прав і свобод громадян

тощо. З іншого боку, подальший розвиток вищої юридичної освіти можливий за умови здійснення поступових змін у системі юридичної освіти й, безумовно, за підтримки держави. У такому контексті впливає доцільність розробки і прийняття Державної програми розвитку юридичної освіти, яка на нових теоретичних, методологічних і організаційних засадах забезпечила б удосконалення системи вищої юридичної освіти в державі.

Формування професійної культури передбачає творчий розвиток особистості майбутнього фахівця, оскільки, для особистісного розвитку майбутнього юриста нагальною є якість поєднання професійних, естетичних, морально-етичних інтересів. Не випадково у професійній діяльності юриста безпосередньо знаходить вираження система індивідуальних естетичних ставлень людини до дійсності.

Отже, професійна культура юриста формується з онтологічних принципів права, спрямованих на торжество істини, добра та справедливості в суспільстві.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ЮРИСТА

2.1. Метапрофесійна спільність формування професійної свідомості юриста

Зростання за останні роки престижу юридичних спеціальностей можна констатувати як звернення суспільства до права. Право є невід'ємною частиною життя, і через те, природно, в суспільстві, соціальних групах, які його складають, в особистостей виникає реакція на право, його форми, прояви, що втілюються в правосвідомості та поведінці його членів [166, с.175]. У принципі правосвідомість – це право у тому вигляді, в якому воно відображається у свідомості людини, специфічна форма суспільної свідомості, система понять, переконань, поглядів, уявлень, почуттів і дій із приводу чинного або бажаного права. Таким чином, у рамках цього підходу правосвідомість є ідейним вираженням об'єктивних суспільних відносин, які, зі свого боку, відображають домінуючі в суспільстві економічні й соціальні відносини. Право впливає на формування правосвідомості, а правосвідомість реалізується у праві та правосудді. Натомість Е.Климов дотримується думки, що право, особливо його дія, завжди породжує суб'єктивну реакцію щодо правових норм. Воно формулюється, виникає, а також реалізується лише через волю і свідомість людей. Реакція громадян на право може бути позитивною або негативною, але в усіх випадках люди суб'єктивно реагують на чинне право, певним чином уявляють собі бажане право. Суб'єктивне ставлення людей до правових явищ визначається поняттям правосвідомості [82, с. 276].

У науковій літературі ґрунтовно розроблені поняття свідомості загалом, а також структури та суті правосвідомості зокрема. Але в наш динамічний час проявляються загальнометодологічні недоліки студій із

питань свідомості й правосвідомості: ці поняття розглядали з формально-юридичних, позитивіських позицій, а сутність – переважно через догматизовано-класову призму. Тому сьогодні є необхідність по-новому охарактеризувати структуру й зміст правосвідомості на основі постмодерністських підходів.

Свідомість – це найвища, притаманна людям якість, яка полягає в узагальненому та цілеспрямованому відображенні дійсності, уявній побудові дій і передбаченні їх результатів, регулюванні й самоконтролі поведінки, яка має зовнішні форми відображення творчого перетворювального характеру та пов'язана з мовою [171, с. 46]. У філософській літературі до основних взаємопов'язаних між собою елементів свідомості відносять усвідомлення явищ, знання, емоції, волю тощо [148; 169; 178; 180]. Передумова виникнення свідомості – відображення, яке є здатністю матеріальних об'єктів, процесів, явищ відтворювати пов'язані з ними об'єкти зовнішнього світу. Відображення існує в неживій та живій природі. У характеристиці відображення людиною необхідно розрізнити поняття «психіка» і «свідомість». Психіка складається із взаємопов'язаних систем усвідомленого (мислення, відчуття, увага, пам'ять, воля) та неусвідомленого (емоції, навички, автоматичні дії, інстинкти, інтуїція).

Слід, також наголосити, що свідомість є властивістю людського мозку. Із погляду матеріального розуміння свідомості процес мислення супроводжується певними біохімічними, фізіологічними та іншими змінами в мозку. Ідеальним у свідомості є образне відображення, яке характеризується тим, що суб'єктивні образи речей не мають матеріальних властивостей цих речей. Такий процес характеризується як розпредметненням (створенням у свідомості ідеальних образів), так і опредметненням (перетворенням ідей у реальні предмети). Зовнішньою формою відображення свідомості є мова, практичні дії та їх наслідки. Свідомість є суспільною за своїм походженням та індивідуальною за своєю сутністю. Людина може отримувати інформацію за допомогою звичайної

мови й у вигляді інших знакових систем (математики, кібернетики, інших систем символів). Знак виконує роль збереження, перетворення та передачі інформації [178, с. 53].

Свідомість має різні рівні й форми, і однією із таких форм є правосвідомість. Багато філософських напрямів дотримуються думки, що правова свідомість є вираженням смислового аспекту правової реальності. У більшості з них акцент робиться на визначення правосвідомості як сукупності поглядів, ідей які виражають ставлення людей, соціальних груп, класів до права, законності, правосуддя, їхнє уявлення про те, що є правомірним і що не правомірним. Скажімо, на думку О.Спіркіна, правосвідомість – це уявлення і поняття, що виражають ставлення людей до чинного права, знання міри в поведінці людей з погляду права й обов'язків; це правові теорії, правова ідеологія тощо [169, с. 521]. Окрім того, правосвідомість розглядають як вид (форму) суспільної свідомості, що криє в собі сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій і компетенцій, а також уявлень та настанов, які характеризують ставлення людини, суспільних груп і суспільства загалом до чинного чи бажаного права, форм та методів правового регулювання. Разом із тим більшість правознавців схиляються до думки, що правосвідомість – це сукупність правових уявлень, почуттів, переконань, оцінок, що виражають суб'єктивне ставлення індивідів, соціальних груп, суспільства в загалом до чинного або бажаного права, інших правових явищ, до поведінки людей у сфері правового регулювання [167, с. 155].

Правосвідомість – особливий елемент дійсності. Головна риса, яка притаманна правосвідомості та ставить її на особливе місце серед усіх інших явищ правової дійсності, полягає в тому, що вона, так би мовити, “чиста”, хоча й специфічна (за предметом і деякими іншими особливостями) форма суспільної свідомості. Правосвідомість у такому випадку, на думку Ю.Ветютнева, перебуває в безпосередній (а не лінійній) взаємодії з іншими формами суспільної свідомості – моральною, політичною, філософською та

іншими й наділена всіма якостями та характеристиками, властивими суспільній свідомості як такій [28, с. 42].

Згідно з теоретичною концепцією, яку підтримує більшість науковців, основними функціями (функціями першого ряду) правосвідомості є пізнавальна, оцінювальна й регулятивна. Усі інші функції практично охоплюються ними, зокрема інформативна, прогностична тощо. Необхідно лише зазначити, що результатом регулятивної функції правосвідомості є поведінкова реакція суб'єкта права у вигляді правомірної або протиправної поведінки.

Специфіка правосвідомості виражається у предметі відображення і в особливих категоріях. Зі свого боку, предмет відображення правосвідомості – право і правове регулювання загалом, а також суспільні відносини, урегульовані правом, або ті, що вимагають правового регулювання. Окрім того, предмет правосвідомості має політичний зміст і водночас містить специфічні явища, що не наділені безпосередньо політичним змістом. Це, наприклад, питання юридичної техніки і стилістики, структури правових норм, тощо. Проте не всі ідеї політичної свідомості, політичні вимоги закріплюються у праві та відображені у правосвідомості, а лише найважливіші з них. Основними категоріями правосвідомості є категорії юридичних прав, обов'язків і законності. На їх основі правосвідомість оцінює поведінку суб'єктів права як правомірну чи протиправну, а з них розвиваються уже складніші категорії: правосуб'єктність, правопорядок, правопорушення, правомірне і неправомірне, законне й протизаконне та інше. За допомогою вищеназваних категорій пізнаються, засвоюються окремі аспекти правового регулювання, досягається правова регламентація суспільних відносин.

Із соціологічної точки зору правосвідомість складається під впливом низки соціальних чинників: історичного досвіду суспільства, соціального оточення індивідів, особистого досвіду окремих індивідів і груп. Вона співвідноситься із соціальною структурою суспільства набуваючи різного

наповнення й форми залежно від соціального суб'єкта: суспільства загалом, соціальних утворень, груп, верств, окремих індивідів. Водночас правосвідомість має певну гносеологічну структуру. Виявлення цієї структури допоможе глибше зрозуміти особливості правосвідомості різних соціальних груп. Вони відрізняються обсягом знань про право, його системністю, мірою розуміння правових фактів, явищ і стійкості правосвідомості тощо [166, с. 35]. На цьому етапі розвитку держави можна виокремити такі компоненти моделей правової правосвідомості, які мають різне змістовне спрямування у різних соціальних групах індивідів:

- знання про право як регулятора суспільних відносин;
- уявлення про власні права й свободи, відповідальність, а також види діяльності, що регулюються правом;
- ставлення до правових явищ;
- оцінка свого правового статусу, чинного законодавства й можливості правової активності.

Соціальна структура правосвідомості постає у вигляді суспільної, групової та індивідуальної правосвідомості. Правосвідомість суспільства загалом об'єктивується у вигляді існуючого законодавства, правопорядку, режиму законності, системи правоохоронних і правозастосовуючих органів, системи норм права, вимог, заборон, обмежень, дозволів. У реальній дійсності правосвідомість проявляється і конкретизується у правосвідомості різних соціальних груп, чи в груповій правосвідомості. Групова правосвідомість – це колективні (групові) уявлення та почуття про право й інші правові явища, які виявляють ставлення та оцінку правових явищ із боку соціальних груп, колективів, тимчасових соціальних утворень. Суспільна й групова правосвідомість безпосередньо проявляється через правосвідомість індивідів. Індивідуальна правосвідомість поєднує в собі їх елементи, а також індивідуально неповторні риси, які спричиняють наявність особливостей і відмінностей у правосвідомості суб'єктів у межах однієї соціальної групи. У правосвідомості індивіда відображаються суб'єктивні

умови його життя, такі як освіта, виховання, професія, а також його здібності, характер. Усе це формує правосвідомість індивіда, визначає специфіку його знань про право й особливості ставлення до нього.

Наприклад В.Котюк зазначає, що правосвідомість особистості – це така форма відображення правових явищ, яка включає психічні, інтелектуальні, емоційні й вольові процеси та стани: знання чинного права й законодавства, правові вміння та навички, правове мислення, правові емоції й почуття, правові орієнтації, позиції, мотиви, правові переконання та установки, які синтезуються в прийнятих рішеннях і спрямовані на пізнання, спілкування і взаємодію в процесі правової діяльності й поведінки у сфері правовідносин [88, с. 35]. У такому випадку, на думку дослідника, існують зовнішні та внутрішні структурні елементи індивідуальної правосвідомості. До зовнішніх елементів належать: правові знання; повага до права, закону на основі правових переконань; соціально-правова активність особи, а точніше, готовність (установка) до такої діяльності та поведінки. Внутрішні елементи – це інтелектуальні (раціональні) процеси і стани; емоційні та вольові процеси й стани.

Найважливішим джерелом правосвідомості індивіда є правова інформація. Так Н.Осипова, виділяє два способи її отримання населенням:

- під час навчального процесу та сприйняття словесної інформації;
- у процесі суспільно-політичної і соціально-правової діяльності особистості тощо.

До певної міри можна підкреслити, що специфічно цілеспрямованими процесами передачі й засвоєння правової інформації є освіта та виховання [167, с. 35].

С.Сливка визначає правосвідомість через інформацію, і розуміє її як координаційну систему багатовимірності одержання, використання, поширення та зберігання інформації у правовому полі, що характеризує ставлення правника до правової дійсності й установлення об'єктивної істини. Він дотримується думки, що правосвідомість ґрунтується на інформації, яку

юрист повинен усвідомити. Однак правник усвідомлює не всю інформацію. Неусвідомлена інформація надалі виступає як значний потенціал для усвідомлення, тобто стає у пригоді в потрібний момент. Ідеться про матеріальну форму одержання, використання, поширення та зберігання інформації юристом, що становить певну систему. До неї належать різноманітні ідеї, уявлення, емоції, почуття, інтелектуальна здатність юриста. Ця система відіграє координаційну роль у професійній діяльності, саме завдяки їй юрист реалізує своє ставлення до правової дійсності, до права взагалі. Таку координаційну функцію виконують світоглядні принципи та вольові зусилля. Проте науковець переконаний, що інформаційна діяльність юриста має відбуватись у правовому полі, адже це активна форма його правосвідомості, розуміння необхідності системи права для адекватного регулювання суспільних відносин. Правове поле чинить значний вплив на правосвідомість юриста, особливо коли воно посилюється прийнятими новими законами. Сьогодні велике значення має Конституція України, яка скеровує правосвідомість юриста на державницьку позицію, а високий рівень його правосвідомості також допомагає встановленню об'єктивної істини [162, с. 123-138].

Особливості суспільної, групової та індивідуальної правосвідомості проявляються під час розгляду їх структури з погляду змісту компонентів правосвідомості: раціонально-ідеологічних, емоційно-психологічних і поведінкових. Раціонально-ідеологічні компоненти правосвідомості – це знання, уявлення, поняття, ідеї про чинне й бажане право та інші правові явища. У теоретичному розумінні правові ідеї, уявлення, концепції, принципи становлять правову ідеологію, яка в силу своєї узагальненості є провідною ланкою суспільної правосвідомості.

До основних емоційно-психологічних компонентів правосвідомості, наприклад Е. Климов, відносить суспільні й індивідуальні емоції, почуття, які формуються на основі правових знань та уявлень про норми права, юридичні права й обов'язки, законність, правотворчу і правозастосовну

діяльність, пов'язані зі сприйняттям та оцінкою правових явищ. Урешті, про емоційно-психологічні компоненти правосвідомості можна говорити лише тоді, коли маємо справу зі свідомими правовими переживаннями, що активно впливають на поведінку суб'єктів. Основою таких переживань є певні правові відносини. Вони мають точне предметне спрямування, у них проявляється ставлення до явищ оточуючої дійсності, що становлять предмет правового регулювання. Таким чином, правосвідомість – це єдність раціональних і психологічних компонентів правової ідеології і правової психології. Правова ідеологія є безпосередньою основою для створення правових норм – цінностей. Однак при цьому вона використовує судження, оцінки, уявлення, накопичені у сфері правової психології [82, с. 139-146].

До недавня у правосвідомості громадян домінували переконання про закон, як про правила, які не потрібно порушувати. Сьогодні серед різних категорій населення відбувається повільна зміна переконань про право. Розуміння закону як імперативу доповнюється усвідомленням того, що право і закон – це регулятор значної кількості відносин у суспільстві: між верствами, групами, організаціями, конкретними індивідами в різних сферах життєдіяльності. Як наслідок – починає формуватися інша модель правосвідомості та правової поведінки.

Правові знання, інформованість про норми різних галузей права, про діяльність законодавчих та правоохоронних органів становлять лише один елемент правосвідомості, на основі якої не можна дати повної характеристики правосвідомості будь-якої соціальної верстви, групи, окремого індивіда. Крім указаних знань, правосвідомість включає ставлення до різних правових явищ: до права загалом, його принципів, ідей, вимог конкретних норм права, діяльності законодавчих і правоохоронних органів, законності тощо. Певне ставлення до права й закону входить у мотивацію правової поведінки людини.

Особливість сучасної правосвідомості українського суспільства полягає в парадоксі між правовим нігілізмом, відторгненням від права як

регулятора відносин, несприйняттям права і престижністю юридичних професій, про що свідчать високі конкурси в юридичних вузах. Право ще не переросло в одну з першочергових наукових цінностей, необхідних для повсякденного життя, вплетених у тканину правосвідомості та поведінки груп, окремих особистостей, але воно набуло значення важливого чинника соціальної мобільності [166. с. 143].

Перехідний період у розвитку суспільства зумовив потребу правового регулювання всієї системи соціальних відносин, яку можна задовольнити за наявності спеціальних груп людей, які володіють ґрунтовними професійними юридичними знаннями. Водночас правосвідомість зумовлена соціально-економічним устроєм конкретного суспільства та рівнем розвитку його загальної культури. Існують такі форми буття правосвідомості:

- інституційна форма, яка існує у вигляді документів і форм живого процесу мислення юристів-професіоналів, які погоджуються з обов'язковою нормою, підкоряються їй як критерію правильності законовідповідності суджень і рішень; це сфера «законоположень», «юридичного закону», «чинного права»;

- неінституційна форма буття свідомості, або недокументальна – неофіційна форма правового мислення, волі, почуттів, що існує у вигляді живого процесу чи акту свідомості, зафіксованого в письмовій формі заднім числом (у теоретичних працях, художній літературі, особистих документах).

Зі свого боку, за способом мислення остання форма поділяється ще на два складових компоненти:

- повсякденну правосвідомість, що передбачає уявлення, почуття і волевиявлення людей, їх суб'єктивне ставлення до чинного права, знання про існуючі закони та їх оцінку, переконання у правомірності чи неправомірності судових дій, у справедливості чи несправедливості самих законів; ця сфера утворює масову суспільну думку навколо чинного права, підтримуючи її або вимагаючи змін;

- теоретичну правосвідомість, до якої можна віднести юридичні

«доктрини», створювані теоретиками права, а також ідеї, про взаємні права й обов'язки суспільства та особистості, про основні інститути законодавства у працях учених-гуманітаріїв [78, с. 67-89].

На нашу думку, у тому змісті, який укладають науковці в термін теоретичної правосвідомості, її слід відрізнити від правознавства, юриспруденції як спеціальної дисципліни, орієнтованої винятково на чинне право та його законоположення, в основному на ньому й основаної.

Більшість науковців у правовій свідомості виділяє три рівні: повсякденний, спеціалізований (професійний) і науковий.

Повсякденна правосвідомість органічно пов'язана з безпосередньою повсякденною практикою реалізації права, емпіричним досвідом людей. Тому повсякденну правосвідомість можна уявити як переважний рівень масової правосвідомості, який складається з досвідом трудової, суспільної та інших видів суспільної діяльності, що успадковується поколіннями, тому що вона набуває правової форми і пов'язана з дією правових норм. Масова правосвідомість охоплює зазвичай традиції, прості норми моралі, уявлення про оточуючу дійсність, які так чи інакше пов'язані з правовими явищами. Науково-теоретичний рівень правової правосвідомості – наслідок діяльності вчених, професійних правознавців. Їх погляди виражаються в наукових поняттях, правових ідеях, теоріях, які відпрацьовано в процесі спілкування, вивчення, порівняння багатовікової і сучасної юридичної практики та теорії. Теоретичний рівень правосвідомості охоплює систематизоване наукове знання про сутність права, його походження, різновиди, законність і правопорядок, про юридичну відповідальність, правову державу. Теоретична правосвідомість раціоналізована, побудована на логічній аргументації, це порівняно не суперечлива система поглядів, спрямована на розуміння сутності правових явищ. Вона має найбільш строгі й точні форми виявлення результатів своєї діяльності, вирішує завдання відображення, спираючись на чітку систему наукових понять, суджень, умовиводів, науково-теоретичних доказів.

Ю.Гревцов розрізняє два види правосвідомості: застиглу, матеріалізовану в тих чи інших формах (законодавстві, наукових доктринах), і живу. Застиглу правосвідомість він називає вчорашньою, підкреслюючи її оформленість у вигляді правових принципів, концепцій, ідей. Жива правосвідомість – це та, що функціонує сьогодні, регулює стосунки індивідів, взаємодію груп, організацій, відображає конкретну соціально-правову практику [45, с. 322].

Предметна діяльність суб'єктів у певній галузі правового регулювання під час розгляду юридичних справ, підготовки індивідуально-владних приписів потребує спеціалізованого (професійного) рівня правосвідомості, за допомогою якого пізнаються та оцінюються правові явища з метою їх практичного використання в процесі правозастосовної діяльності. Спеціалізована правосвідомість формується на основі спеціалізованої правової освіти та виховання, юридичної науки в осіб і соціальних груп, які професійно займаються правозастосовною чи правоохоронною діяльністю.

У такому випадку професійна правосвідомість становить систему спеціалізованих правових знань, умінь, навиків, переконань, почуттів, які дають змогу здійснювати предметну правозастосовну діяльність. У зв'язку з цим професійна правосвідомість, що формується в юридичній практиці, за своїм змістом є правосвідомістю більш глибокого порядку, ніж повсякденні уявлення про правові норми й розуміння їх членами суспільства. Вона відображає рівень групової та індивідуальної правосвідомості юристів-професіоналів, котрі здійснюють правозастосовну діяльність. Оскільки остання має науково обгрунтований характер, то в елементному складі професійної правосвідомості певною мірою відкриваються компоненти теоретичної правосвідомості.

Чимало дослідників дотримуються думки, що правосвідомість має структуру, яка містить правову ідеологію та правову психологію. Правова ідеологія формується у процесі виявлення теоретичного усвідомлення,

координації й узгодження різних суспільних інтересів через досягнення соціального компромісу [174, с. 70]. У цьому випадку правова ідеологія містить значний моральний потенціал, під яким розуміють пріоритет прав і свобод особистості, розподіл влад, політичний плюралізм, високу роль суду як політичного антиподу командно-бюрократичного управління та інші цінності демократії.

Усе це властиве для справді демократичного суспільства з розвинутою загальною і правовою культурою [131, с. 421-429]. Правова ідеологія обґрунтовує й оцінює існуючі та виникаючі правові відносини, законність і правопорядок. Правопорядок, – зазначає І.Ільїн, – складається з того, що кожен із нас визнається живим, особисто керуючим духовним центром, особистістю, яка має вільну правосвідомість і покликана зберігати, виховувати та зміцнювати в собі цю правосвідомість і цю свободу. В основі будь-якого права та правопорядку і будь-якої прийнятної державної форми закладено духовне начало: людина покликана до самостійного вибору тих предметів, перед якими та яким вона служить [64, с. 51-70].

Правова ідеологія, на думку В.Темченко, є найбільш безпосереднім відображенням життєвих стосунків членів суспільства в його соціальній, політичній і етичній багатоманітності. У структурі правосвідомості правова ідеологія взаємодіє з правовою психологією, що охоплює сукупність правових уявлень, бажань, почуттів, настроїв, характерних для конкретної соціальної групи або суспільства загалом [171, с. 34-40].

Правова психологія, як зауважує В.Васільєв, виступає як компонент психології та суспільної свідомості, формується стихійно на основі емпіричного, безпосереднього відображення суб'єктами правових відносин, правової поведінки у вигляді суспільних думок, переживань, почуттів, емоцій, оцінок і має певну структуру [20, с. 88].

У структурі правової психології слід виокремити такі елементи:

1) сталі та динамічні складники (правові звичаї, традиції, звички, настрої, почуття, переживання);

2) пізнавальні й емоційні складники (правові знання, уявлення, погляди, правові емоції, почуття, настрої);

3) регулятивні елементи (правові звички, традиції, звичаї) [20, с. 138].

Виходячи з поданої структури, можна стверджувати, що у формуванні правової психології індивіда беруть участь усі соціальні групи та суспільство загалом, спираючись на правові традиції, звички, настрої, почуття тощо. Правова психологія розуміється як відображення безпосереднього досвіду участі людей у правовідносинах, практичної участі в правовій сфері життя суспільства [192, с. 44]. Правова психологія є практичною правосвідомістю, заснованою на правових почуттях індивіда, суспільної групи та суспільства загалом, пов'язаною з елементарним знанням правових фактів, явищ, їх оцінок, які втілені у правових почуттях, правових навиках і звичках. Водночас треба зазначити, що представники психологічної школи права вказують, що саме право коріниться в характері людини, її переживаннях, а в основі поведінки лежать емоції. Для прикладу, Л. Петражицький та його послідовники приділяли значну увагу аналізу етичних переживань морального та правового типу. Їхня інтерпретація права стирає різницю між правом і правосвідомістю. Однак заслугою теоретиків психологічної школи права ми вважаємо прагнення привернути увагу до правових переживань та емоцій людини. Таким чином почуття поваги до права, закону, правових установок, правосвідомість законослухняних, добропорядних громадян є основою міцного правопорядку, стабільного режиму законності [191, с. 67].

Правова психологія допомагає орієнтуватись у мотивах людських вчинків, розуміти причини правомірної та протиправної поведінки. Висновки правової психології допомагають виховувати людину в дусі поваги до закону, хоча пов'язана з правосвідомістю правова психологія має самостійне значення як окреме правове явище. Отже, правосвідомість виступає як необхідна ідеологічна передумова виникнення й розвитку демократичного

права.

Правосвідомість відрізняється від інших сфер суспільної свідомості своїми гносеологічним, аксіологічним і праксеологічним компонентами. Виходячи з цього, можна говорити про три функції правосвідомості: пізнавальну, оцінювальну, регулятивну. Пізнавальній діяльності відповідає певна сума юридичних знань, або правова підготовка, яка не вичерпується формальними юридичними знаннями. Рівень правових знань і вміння застосовувати їх на практиці піддаються імперичній перевірці з певним ступенем вірогідності. Пізнаючи правову дійсність, люди не залишаються байдужими до отриманих знань, – виникає інтелектуально-емоційне утворення, психічне ставлення до об'єктів правового пізнання і правової практичної діяльності, що виявляється в оцінці, тобто у визнанні цінності чого-небудь і погляду індивіда, групи чи суспільства.

На думку Е. Климова структуру правосвідомості складають чотири види оцінювального ставлення: до права; правової поведінки оточуючих; правохоронних органів та їхньої діяльності; особистої правової поведінки (самооцінка) [82, с. 38]. Ставлення до правових цінностей виражається в оцінювальних судженнях. Разом із тим ціннісні відносини як інтелектуально-емоційні утворення ще не наділені здатністю до практичної реалізації без психічних сил, що відіграють роль рушійних механізмів діяльності. Таку роль виконують інтелектуально-емоційно-вольвові утворення – соціальні настанови, під якими ми розуміємо тенденцію чи схильність особистості сприймати й оцінювати який-небудь об'єкт певним чином і готовність діяти щодо нього відповідно до цієї оцінки. Коли об'єктом настанови є різні правові оцінки, ми говоримо про правові настанови.

Правова орієнтація – сукупність правових настанов індивіда чи спільноти, що безпосередньо формує внутрішній план, програму діяльності в юридично значущих ситуаціях. Отже, регулятивна функція правосвідомості здійснюється через правові настанови й орієнтації, що синтезують у собі всі інші джерела правової активності.

Більшість дослідників, для прикладу В.Темчекно, аналізуючи явища правосвідомості, вказують на пізнавальну (когнітивну), емоційну та мотиваційно-вольову форми «діяльності» свідомості [171, с. 28]. Такий підхід сформувався і в теорії права. Тому до структурних компонентів правосвідомості відносять: 1) правові погляди, ідеї, почуття щодо чинного права та правопорядку (знання права); 2) ставлення до права й правопорядку, правові переконання, оцінки права, правопорядку; 3) правові ідеали, уявлення про бажане право і правопорядок; 4) правові установки. При цьому потрібно враховувати, що правові переживання, почуття, знання, установки стосуються не тільки позитивного (юридичного) права, а й права звичаєвого та природного.

У цій структурі доцільно окремо виділити термін «почуття права» та більш докладно його з'ясувати. Почуття права людиною – це, і природне почуття духовно-правової гідності, і правової автономії, і взаємне визнання, і воля до права та його принципів. Іншими словами, ці почуття можна визначити як почуття певних взаємних прав й обов'язків між людьми на основі почуття справедливості та необхідності природної рівноваги людини в суспільстві та суспільства у світі матеріального [171, с. 68]. Почуття права – це почуття особи щодо природного, об'єктивно обумовленого порядку речей, процесів, станів, закономірностей існування та розвитку матеріального світу і суспільства. На цьому, наприклад, ґрунтується дія принципу права: усе, що не заборонено – те дозволено. Реалізація вказаного принципу, безумовно, передбачає в кожному конкретному випадку спочатку виникнення у свідомості людини певної моделі правової ідеї, а потім і встановлення прав та обов'язків між суб'єктами відносин. Проте ідея не є самим почуттям, а відображає суб'єктивно-інтелектуальний нормативний зміст і сутність правових почуттів людини в конкретному випадку. Цій важливій обставині віддає належне сучасна наукова думка. Так, А.Козловський, аналізуючи праці Л.Петражицького, звертає увагу на доречність думки про те, що право виникає з правового почуття, яке

природно вкорінене у психологію людини [84, с. 90]. Л.Петражицький, стверджуючи про наявність у психіці людини глибокого інтуїтивного, природного походження правового почуття, пов'язує з ним існування самостійного типу права – інтуїтивного права. Позитивне право є лише частковою проекцією інтуїтивного. Тому інтуїтивне право охоплює більш широке коло стосунків між людьми, які не регулюються позитивним правом, але містять у собі розподіл прав і обов'язків [84, с. 167-169].

На значення та дію почуття права звертає увагу Європейська комісія та Європейський суд з прав людини. Скажімо, Комісія визнала неприйнятними заяви двох членів однієї з політичних партій Нідерландів, у яких обстоювалося право на свободу висловлення поглядів за ст. 10 Європейської конвенції з прав людини, у зв'язку з тим, що ці погляди обстоювали необхідність видворення з країни всіх небілих робітників-мігрантів. У своєму рішенні Комісія зазначила, що використання Конвенції не повинно суперечити духу й букві самої Конвенції [40, с. 87-88]. Дух права – це природні закономірності, а здатність відчувати ці закономірності виявляє правові почуття.

Важливість правових почуттів і їх відокремленість у структурі правосвідомості можна проілюструвати також на особливостях механізму дії окремих принципів права. Наприклад, Т.Хартлі, розглядаючи загальні принципи права Європейського Союзу, особливу увагу приділив принципу законних сподівань (*legitimate expectations*). Цей принцип передбачає, що суб'єкти підприємницької діяльності можуть мати законні сподівання, наприклад, у випадку падіння курсу валюти, що компетентні органи влади якнайшвидше приймуть заходи з метою ліквідації ситуації, яка дає можливість використовувати цю обставину для спекулятивного збагачення [183, с. 158-161]. Тобто підприємці повинні утримуватися від дій, що порушують сам дух, сутність, принципи права. У випадку порушення цього принципу державною владою кожен може звернутися в суд і вимагати відміни положень нормативно-правового акта, що порушили законні

сподівання громадян.

Загалом вважається, що термін «законні інтереси особи» лежить у межах правового принципу «законних сподівань». Дія цього принципу ґрунтується на індивідуальному природному почутті права, яке є невід'ємною правоз'ясовуючою та нормотворчою складовою частиною правосвідомості. Тобто особливості сучасного тлумачення структури правосвідомості доводять плідні використання широкого набору оцінювальних складників з усіх сфер, що є виявом його аксіологічної функції. Це оцінки правового характеру, правові судження та ідеї, традиції і звички, які у певній формі (гіпотетичній, імперативній, бажаній тощо) містять указівки на існуючі, можливі й необхідні правові межі. У правосвідомості чітко виявляється оцінювально-моральний аспект, і саме тому воля здатна критично оцінювати чинну систему права на її відповідність суспільним потребам.

Отже, однією з передумов щодо формування правової держави є високий професіоналізм юриста. Сформований професіоналізм юриста значною мірою впливає на процес правотворчості, правозастосування, правосуддя, правоохорони. Водночас слід наголосити, що відповідний рівень професіоналізму може формуватись одночасно зі становленням правового суспільства.

Враховуючи, що на правосвідомість юриста впливають різні чинники – як об'єктивні, так і суб'єктивні, то її рівень залежить від професійних факторів, від стану законності в державі та цивілізованого правопорядку. Це означає, що правосвідомість юриста мусить мати професійний характер (а не буденний), що є складовим елементом усієї правової системи держави. Тобто професійна правосвідомість має пріоритетний вплив на юридичну діяльність, спрямований на пізнання правових явищ та розуміння їхньої сутності.

Професійна правосвідомість є структурним елементом суспільної правосвідомості. Суспільну правосвідомість можна поділити на професійну й непрофесійну, а спеціалізовану – за професійною ознакою: судовий медик,

судовий експерт, викладач права, журналіст із правової тематики та ін. Разом із тим, коли йдеться про правосвідомість юриста, то необхідно враховувати його професійну спеціалізацію. Тобто для різних юридичних спеціальностей правосвідомість є різною, вона відзначається індивідуальністю й неповторністю.

Окремі аспекти формування професійної правосвідомості працівників міліції досліджував В.Темченко [171, с. 188]. Він визначає, що формування професійної правосвідомості працівників міліції відбувається за допомогою об'єктивних (економічний, політичний устрій, правова система суспільства і таке інше.) та суб'єктивних (правове виховання, освіта) факторів. На його думку, ці фактори є необхідними компонентами формування професійної правосвідомості. При цьому обидва компоненти взаємодіють, взаємозумовлені, взаємопов'язані.

Правосвідомість юриста завжди перебуває у динамічному розвитку, адже спроможна полегшувати, або ускладнювати процес виконання службових обов'язків. Кожен юрист має індивідуально-правове поле, тому його дії та вчинки зумовлюються власними правовими поглядами, які залежать від обставин, психічного стану, певних знань тощо. Звідси й твердження, що один і той самий юрист може перебувати на різних ступенях правосвідомості в різні конкретні моменти. Тобто під час виконання службового обов'язку юристом ця свідомість або посилюється, або знижується.

С.Сливка зауважує, що свідоме «керує» юристом у спокійній, творчій ситуації, а в критичних, екстремальних випадках, у момент прийняття складного й відповідального рішення його опановує надсвідомий стан. Тоді й проявляється так звана деонтологічна правосвідомість, яка є стрижнем загальної правосвідомості юриста та є незмінною. Вона передбачає передусім усвідомлення юристом свого призначення і власної соціальної й моральної відповідальності, насамперед це знання своїх обов'язків. Зокрема, під обов'язком дослідник розуміє певну необхідну поведінку суб'єкта носіїв

систем принципів, конкретного переліку дій, доручень, за невиконання яких передбачена відповідальність [162, с. 237-239].

Юрист виконує обов'язок здебільшого під впливом різних чинників – держави, закону, трудового колективу, громадськості, а також під впливом власних внутрішніх переконань. У цьому зв'язку можна виділити такі види обов'язку, що певною мірою стосуються юридичної діяльності: національний, суспільний, державний, громадський, моральний, духовний, професійний, службовий, функціональний. Юридичні джерела розрізняють ще й морально-професійний, формально-службовий та деякі інші види обов'язку. Між ними є чимало спільного й відмінного. Під національним обов'язком ми розуміємо необхідність і готовність юриста охороняти, захищати принципи буття української нації у процесі правової діяльності. Суспільний обов'язок – це необхідність та готовність юриста обстоювати суспільні інтереси в ім'я нормальної життєдіяльності громадян. Державний обов'язок – це необхідність і готовність юристів як представників державних органів виконавчої й судової влади охороняти та захищати інтереси держави у своїй юридичній діяльності. Громадський обов'язок – передбачає певні необхідні дії, покладені на юриста як члена відповідної громадської організації. Моральний обов'язок юриста – впровадження у практику реалізації юридичних норм певних моральних вимог. Духовний обов'язок юриста – необхідність постійного вдосконалення професійної підготовки, формування усталених гуманістично-ціннісних орієнтацій, культури, що сприяє адекватному виконанню службової діяльності. Професійний обов'язок юриста – це його необхідність та готовність працювати у судових і правоохоронних органах, виконувати завдання, поставлені перед юридичними службами (об'єктивний аспект), глибоке усвідомлення необхідності професійних дій для захисту законних прав та свобод громадян (суб'єктивний аспект). Службовий обов'язок юриста – це передбачена нормативно-правовими актами необхідність виконувати певні дії, зумовлені службовим становищем юриста у державних, громадських або

приватних організаціях. Нарешті функціональний обов'язок юриста – це необхідність виконання ним постійного конкретного завдання (функції), яке визначається з моменту призначення на посаду.

Звичайно, існують й інші види обов'язку юриста, зумовлені його соціальним призначенням у суспільстві. За практичною значущістю названі вище обов'язки юриста С.Сливка умовно групує таким чином: група обов'язків соціально-державного характеру (національний, суспільний, державний, громадський); група обов'язків професійно-юридичного характеру (професійний, юридичний, службовий, функціональний); група обов'язків духовно-морального характеру (духовний, моральний, особистий). Перша група включає обов'язки, виконання яких вимагає від юриста держава. Вони є обов'язковими й гарантуються чи забезпечуються державою. Наприклад, виконання національного і суспільного обов'язків вимагає від юриста захисту прав та інтересів нації і суспільства, збереження набутих культурних цінностей народу, національного духу права тощо. Ідеться про правовий захист, оскільки часто цього вимагає ситуація. Друга група обов'язків юриста відповідає специфіці його професійної діяльності. Часто професійний обов'язок юриста співпадає з юридичним, особливо у тих випадках, коли працівник не перебуває на службі або ще не працевлаштований. Так, виконуючи професійний обов'язок, він зобов'язаний реагувати на правопорушення (це може бути профілактична бесіда з правопорушником, різноманітні консультації чи рекомендації тощо), а юридичний обов'язок у цьому випадку змусив би юриста вдатися до конкретних санкцій. На основі третьої групи обов'язків у юриста формується особистісно-емоційне сприйняття службового обов'язку, який посідає чільне місце у професійній культурі юриста. Його професійні вчинки контролюються сумлінням, на основі чого формується внутрішній імператив службового обов'язку. Позитивне право ніколи не досягне такої сили і легітимності, яку має внутрішній імператив службового обов'язку [162, с. 241-247].

На нашу думку, професійну правосвідомість юриста зумовлює внутрішній імператив службового обов'язку, оскільки він є проявом свободи розумної волі, передбачає юридичні наслідки професійної діяльності та є стабільно виробленою позицією юриста. Як і внутрішній імператив службового обов'язку, професійна правосвідомість юриста часто співпадає з потребою суспільства, оскільки тісно пов'язана з милосердям і сумлінням. Увесь процес формування правосвідомості відбувається під час активної соціальної діяльності, а тому, звичайно є елементом загальної культури особи, культури людських відносин або соціокультури.

Правосвідомість і моральні переконання виробляються в системі громадських відносин та оцінок, що складаються під впливом низки факторів, зокрема під впливом поведінки найближчого оточення. Таким чином можна виділити рівні теоретичного, загального й практичного характеру, на яких реалізується відповідний ступінь правосвідомості та правової поведінки.

На процес формування правосвідомості майбутніх юристів вирішальний вплив здійснює сукупність взаємодіючих факторів, що включають у себе безпосередні умови життя й навчання; організовану систему освіти та виховання; засоби масової комунікації. Суттєвий вплив на формування їхньої правової свідомості має практична діяльність у сфері права, соціально-політична й соціально-правова активність.

Зростання соціальної активності породжує потребу в правових знаннях, яка може бути задоволена шляхом детального вдосконалення правосвідомості.

Когнітивний аспект правосвідомості характеризується наявністю правових знань, їх системністю і стійкістю.

Глибина внутрішнього переконання в необхідності дотримання вимог норм права, ступінь усвідомлення його головних принципів та ідей становлять зміст аспекту переконання. Оцінювальний аспект правосвідомості характеризується ставленням суб'єкта до правових явищ як

цінностей (до права в цілому, до конкретної правової норми, до діяльності правозастосовних та правоохоронних органів. Зрештою, про вольовий аспект правосвідомості свідчать ступінь і спрямованість соціально-правової активності майбутніх юристів.

2.2. Праворозуміння як основа професійної культури юриста

Сучасна Україна розвивається на конституційно визначених засадах демократичної, соціальної і правової держави. Така держава неможлива поза правовою культурою більшості її громадян, оскільки права культура кожного громадянина зумовлює загальну повагу до права в суспільстві, культивування принципу верховенства права і, таким чином, реальне функціонування всіх інших інститутів держави. Разом із тим, проблема формування правової культури особи, незважаючи на деяку активізацію досліджень у цій галузі, залишається недостатньо розробленою в юридичній науці.

Наприклад, у 70-х роках ХХ ст., існував двосторонній підхід до визначення правової культури: із позиції ідейно-правового стану суспільства на певному етапі його розвитку і з точки зору з'ясування сукупності таких компонентів, як знання права, вміння застосовувати закон та поваги до нього. Пізніше в юридичній літературі з'явився новий аспект у розумінні правової культури, який можна назвати функціональним. У ньому зовнішні форми її прояву взаємодіють із внутрішніми (органічними) якостями суб'єктів права. У 80-х – 90-х роках з'являються праці правового, філософського, соціологічного характеру, в яких висвітлюється широкий спектр проблем правової культури суспільства, особи. Це дало змогу аналізувати правову культуру комплексно, у більш ширшому плані, але через

високий ступінь теоретизації були залишені поза увагою деякі практичні аспекти процесу формування правової культури особи.

У сучасних умовах низький рівень правової культури, як зауважує А.Смирнов, є одним з суттєвих факторів загострення правової кризи в Україні, що відбувається в умовах соціальної напруженості, відсутності суспільної згоди, наявності внутрішніх економічних, політичних і соціальних конфліктів [163, с. 17]. Орієнтація на людину сьогодні стає моральним імперативом наукової діяльності, зокрема й під час вивчення правової культури. Вона є економічною та соціальною необхідністю культурного й соціального прогресу. Права людини, маючи природну суть, – надтериторіальні та наднаціональні, існують незалежно від закріплення в законодавчих актах, є об'єктом міжнародного правового впливу, регулювання та захисту. Вони характеризуються як необхідні людині для існування і відображені у другому розділі Конституції України 1996 р., а раніше – у Загальній декларації прав людини, прийнятій і проголошеній резолюцією 217 А Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р. і Європейській Конвенції з прав людини 1950 р. Усі зазначені документи спрямовані захищати права й основні свободи людини.

Україна належить до держав, які припускають міжнародний контроль за дотриманням прав людини. Розвиток правової культури всіх прошарків суспільства, передусім суб'єктів управління правовою культурою, є важливою умовою повної реалізації прав і свобод громадян, необхідною передумовою виконання ними своїх обов'язків. Його закономірним наслідком, на думку С.Сливки, буде підвищення правосвідомості народу, досягнення розуміння єдності прав та обов'язків, зростання авторитету законів, становлення міцного правового соціально корисного клімату в суспільстві [161, с. 68].

У правовій культурі науковці виокремлюють зовнішню правову культуру, тобто, правові позиції і цінності населення, та внутрішню правову культуру, головний зміст якої становить професійна юридична діяльність і її

результати. Рушійні сили динаміки правової культури виступають як протиріччя між змістом правової культури та суспільними відносинами, між правовою культурою і суспільством, між правовою культурою та владою, між правовою культурою й особистістю, у протиріччях самої юридичної діяльності тощо. В.Кудрявцев, джля прикладу, виділяє у правовій культурі такі елементи:

- право як систему норм, що виражає державне веління;
- моральність як основний внутрішній регулятор правомірної поведінки особи;
- правосвідомість, що розглядається під кутом зору духовного відображення всієї правової дійсності;
- правомірну поведінку, як усвідомлену, засновану на моральній переконливості діяльність членів суспільства у сфері правового регулювання [96, с. 53].

Ми характеризуємо правову культуру як загальний стан юридичних справ у суспільстві, синтез правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого правового розвитку суспільства й особистості. Звідси – розмежування правової культури в широкому значенні (правової культури суспільства) і вузькому (правової культури особистості). Таким чином, правова культура суспільства, як зазначає А.Бодалєв, – частина загальної культури, що становить собою систему цінностей, накопичених людством у галузі права відповідно до правової реальності цього суспільства: рівня правосвідомості, режиму законності й правопорядку, стану законодавства, юридичної практики тощо [14, с. 118]. Правова культура суспільства – це особливе структуроване соціальне явище, що характеризує якісний стан особи й суспільства. Це сукупність усіх позитивних компонентів правової дійсності в її реальному функціонуванні, що поєднала досягнення правової думки, юридичної техніки та практики.

Структура правової культури суспільства складається з таких елементів:

- культури правосвідомості (рівень правосвідомості, що включає оцінку закону з позицій справедливості, прав людини);
- культури правової поведінки (правова активність громадян, що виражається в правомірному поводженні);
- культури юридичної практики (ефективна діяльність законодавчих, судових, правозастосовчих, правоохоронних органів).

В останній позиції доцільно виокремити рівень правотворчої діяльності й стан законодавства (відображає досконалість змісту і форми нормативно-правових актів, їхню якість, продуманість, погодженість, культуру юридичних текстів, юридичну техніку підготовки, прийняття й опублікування нормативно-правових актів, рішення процедурних законодавчих питань). Усе це в сукупності формує показник рівня правотворчої (зокрема законодавчої) культури; рівень судової, правоохоронної діяльності та стан правозастосовної практики, характеризує роботу правозастосовчих, судових, правоохоронних та інших органів, що є показником культури посадових осіб, їхнього професійного знання законодавства, чітко налагодженої роботи з розгляду правових питань і доведення їх до повного юридичного вирішення.

Правова культура особи охоплює лише позитивні елементи правосвідомості, тому влучним є її визначення як позитивної правосвідомості в дії. Серед головних компонентів правової культури особи є такі, як усвідомлення сутності права, його соціальної й особистісної цінності; як вияв справедливості та гаранта невід'ємних прав, свобод, честі й гідності кожної людини; усвідомлення пріоритету права над державою; знання Конституції і законодавства, їх оцінка з точки зору сутності права; повага до Конституції та правового закону, до прав і свобод кожної людини; усвідомлене бажання втілення приписів правового закону в життя, принципова звичка правомірної поведінки; громадянсько-правова активність у здійсненні своїх політичних, громадянських прав свобод та обов'язків; принципово обґрунтоване критичне ставлення до чинного законодавства і

прагнення його вдосконалити відповідно до принципів права; нетерпимість до будь-яких порушень правопорядку, неприйняття будь-якого насильства, жорстокості, терору щодо людини тощо. Водночас ми схильні притримуватися позиції П. Рабіновича, згідно з якою правова культура особи – це, передусім, така її властивість, яка характеризується загальною повагою до права, достатнім знанням змісту його норм і вмінням їх здійснювати, а також активною правомірною поведінкою у всіх життєвих ситуаціях [150, с. 24-27].

Систематизація чинників формування правової культури особи проводиться, здебільшого, за двома ознаками. Першою з них є вік особи, залежно від якого ряд чинників розміщено в хронологічному порядку. Другою ознакою є визначена сфера суспільних відносин і відповідна галузь права. Так, наприклад, відносини між особою та державними органами регулює конституційне право, а відносини власності – цивільне право. Проведено правовий аналіз названих чинників і визначені можливості їх урегулювання за допомогою норм права з метою викликати в особи повагу до права взагалі й до тих правових норм, реалізація яких забезпечить задоволення матеріальних та духовних потреб людини. Зрештою, основним чинником формування правової культури особи є правове виховання.

Певний інтерес для нас, у цьому відношенні, становить дослідження С.Сливки, який проаналізував систему, мету й завдання правовиховного процесу як безпосереднього, цілеспрямованого, безперервного і всеохоплюючого впливу на індивідуальну правосвідомість і правову культуру особи та, відповідно, на її правову поведінку з метою досягнення такого рівня правової культури, який забезпечував би безконфліктну реалізацію всіма суб'єктами своїх прав та обов'язків у різного виду правовідносинах, сприяв би суспільному розвитку [162, с. 8]. У принципі ефективність правового виховання можна розглядати у вузькому й широкому розумінні. У вузькому значенні ефективність правового виховання, як і будь-яку іншу діяльність, визначають як співвідношення між фактично

досягнутим рівнем правовиховної діяльності й тією педагогічно-правовою метою, заради якої ця діяльність запроваджувалась. У широкому розумінні – це здатність правовиховної діяльності реально, в оптимальний термін, із найменшими економічними витратами давати соціально корисний результат, тобто – високий рівень правової культури особи.

Правова культура є ознакою високого рівня участі членів суспільства у правовому житті, здійснення правової діяльності, що відображає стан законності й рівень правосвідомості. Показником правової культури є право, яке виступає регулятором справедливості, свободи та рівності. Йдеться про міру активності суб'єкта права у правовій сфері, рівень правосвідомості громадян і посадових осіб, їх переконання щодо дій відповідно до вимог правових приписів. Рівень досягнутої в суспільстві правової культури значною мірою впливає на ефективність правового регулювання, характер законодавства, форми й засоби забезпечення прав громадян.

В юридичній науці є декілька методологічних підходів до вивчення правової культури. Структурно-функціональний підхід базується на розумінні правової культури як сукупності елементів правової дійсності (правової надбудови, правової системи) в єдності з їх реальним функціонуванням. Тобто основна увага зосереджується на статичній й динамічній правової культури: якщо статичний аспект аналізу правової культури – це її склад, внутрішня форма, то динамічний (функціональний) зосереджує увагу на виникненні, розвитку та взаємодії елементів правової культури між собою та з іншими соціальними явищами.

Особливу зацікавленість викликають результати наукових досліджень щодо реалізації аксіологічного підходу до вивчення правової культури. Якщо структурно-функціональний підхід до характеристики правової культури відображає переважно кількісні та формальні ознаки, то аксіологічний подає її якісну характеристику. В цьому аспекті правову культуру розуміють як систему морально-правових цінностей (правосвідомості, правової науки, професійної етики, моральної

переконаності, діяльності з реалізації правових норм тощо), яка утворюється і розвивається у процесі формування в Україні громадянського суспільства, що втілює в себе найбільш прогресивні досягнення морально-правової культури в цілому. Аксиологічна інтерпретація дає підстави відокремити правову культуру від інших близьких і взаємопов'язаних із нею правових категорій, обґрунтувати її спадковість та підкреслити, що до цієї субкультури відносять тільки ті явища і процеси, що відображають сутність громадянського суспільства, його основні підвалини та принципи. Таким чином аксиологічний підхід базується на філософському вивченні ціннісного аспекту цього явища. У філософії вважається загально визнаним, що культура – це передусім система апробованих засобів суспільно доцільної діяльності людей, а також продукти цієї діяльності, що наділені позитивною ціннісною значущістю для суспільного прогресивно-гуманістичного розвитку [180, с. 283-284]. Для нас найсуттєвішим є твердження про те, що найважливішим у розумінні самої суті культури є її ціннісний аспект, який дає змогу відрізнити культурне дійство, наділене високою гуманістичною доцільністю, від дійства унітарного, суто технічного.

На думку В.Нерсисянца, цінність культури обумовлена її зв'язком із людиною завдяки здатності останньої задовольняти певні індивідуальні та колективні потреби, що сприяє розвитку самої людської суті [123, с. 326]. Аксиологічне дослідження правової культури має важливе науково-практичне й ідеологічне значення. Воно дає змогу встановити не тільки матеріально-економічні та соціально-політичні основи правової культури, не тільки об'єктивні юридичні властивості цієї категорії, але й духовні передумови, насамперед моральні переконання й ідеали. Зокрема, К. Лікас стверджує, що такий підхід можна вважати виправданим лише при предметно-описовій характеристиці культури. Хоча розглядаючи культуру (зокрема правову) з позиції історичного прогресу, ми неминуче прийдемо до дослідження оцінювального моменту. Це, на думку А.Лікаса, дає змогу не тільки констатувати наявність тих чи інших елементів культури, але й

розглядати їх як цінності з позиції історичної перспективи [103, с. 20]. Проте сам аксіологічний підхід не може повністю відобразити всі грані сутності, змісту та форми правової культури. Тому важливе значення має і функціональне дослідження правової культури, про яке ми вже згадували. Зрештою, це поняття включає в себе сукупність усіх елементів юридичної надбудови та розглядає їх у динаміці різносторонніх зв'язків і відносин у процесі прогресивного розвитку соціального організму загалом.

Сутність функціонального підходу полягає у з'ясуванні ролі правової культури, що розглядається з точки зору діяльності суб'єктів права, критерієм якої є і відповідність основним ціннісним уявленням про право. Використовуючи функціональне визначення правової культури, можна говорити про зв'язок її змістовного боку зі ступенем розвитку соціальних якостей суб'єктів права, рівнем і характером розвитку соціальної сутності особи. Без функціонального підходу активна перетворююча роль людського мислення у сфері правової культури залишається поза увагою.

Аналізуючи наукову літературу, ми з'ясували, що теоретики права мало уваги приділяють змістовному боку правової культури, не всі її прояви системно аналізуються (зокрема проблеми правового мислення, шанобливого ставлення до права, переконаності у справедливості права тощо).

Питання про правове мислення як складовий елемент правової культури, на нашу думку, має особливе значення, тому, що це поняття виступає як органічна якість правової культури, безперечна її передумова й елемент. Правове мислення – це процес розвитку правових ідей, знань, уявлень, поглядів на правову дійсність, що виникають у зв'язку із внутрішнім моральним переконанням індивіда. Узагальнений, філософсько-правовий образ думки, який формується на підставі гуманістичного світогляду, є найважливішою передумовою високого рівня правової культури, що виключає вузькопрагматичний, однобічний підхід до вирішення соціально-правових завдань.

Повага до права – основний компонент правової культури особистості. Її можна визначити і як позитивне правове почуття, засноване на визнанні соціальної цінності права, що припускає готовність добровільно керуватися правовими вимогами в повсякденному житті. Повага до права як важлива характеристика правової культури проявляється: по-перше, у відповідності норми права сформованим у суспільстві моральним підвалинам та ідеалам; по-друге, у всебічній характеристиці особливостей суспільних відносин, для регулювання яких видаються правові норми; по-третє, в узгодженні пропонованих до виконання норм з економічними, політичними, ідеологічними й іншими можливостями забезпечення їх реалізації; по-четверте, в урахуванні та використанні всіх досягнень законодавчої техніки з метою найбільш точного і всім зрозумілого вираження в нормативних актах волі законодавця.

Повага до права – це категорія, що заснована на усвідомленні соціальної цінності права як регулятора суспільних відносин, їхнього вдосконалення і перетворення. Повага до права у сфері правотворчості передбачає узгодження норм права з реальними умовами життя суспільства, а у сфері їх реалізації обумовлена внутрішньою готовністю особи до поведінки, що відповідає принципам і нормам права. Повага до права як складова частина професійної правової культури юриста, як зазначає Н.Соколов, становить собою морально-правову категорію, засновану на усвідомленні соціальної цінності права як регулятора суспільних та службово-професійних відносин і проявляється у сфері правотворчості в узгодженні норм із реальними умовами життя суспільства, а у сфері реалізації вищезазначених відносин – у добровільному підпорядкуванні фактичної поведінки нормам, принципам та ідеям права [165, с. 16]. Вона формується на основі правових знань і уявлень про норми права, юридичних прав і обов'язків, законності, правотворчої та правореалізаційної діяльності й пов'язана зі сприйняттям та оцінкою правових явищ. Це, на думку В.Хропанюка, свідомі правові переживання, що активно впливають на

поведінку суб'єкта, в основі яких лежать правові поняття [186, с. 143].

Розглянувши інститут поваги до права як складник професійної правової культури, слід відзначити, що її відсутність у юристів призводить до низької правової культури, а це безпосередньо позначається на результатах професійної діяльності. У професійно-правовій культурі присутнє особисте бачення дійсності, особлива система понять і категорій, свої критерії та способи оцінок, мета й засоби їхнього здійснення. Більш повною у визначенні професійно-правової культури можна вважати формулу Н.Граната, оскільки, на його думку, професійна правова культура – це глибокі, об'ємні та формалізовані знання законів і підзаконних актів, а так само джерел права, правильне розуміння принципів права та завдань правового регулювання, професійне ставлення до права й практики його застосування в суворій і точній відповідності до правових принципів законності, тобто високий ступінь володіння правом у предметно-практичній діяльності [141, с. 163].

Таким чином професійно-правова культура юристів передбачає глибокі знання Конституції та законів, що регламентують діяльність підзаконних і нормативних актів, правильне розуміння й оцінювання правових явищ та завдань, обумовлених побудовою демократичного правового суспільства, з одного боку, та наявність професійних умінь і навиків – з іншого. Правова культура суспільства не існує поза правовою культурою його складників, вона є умовою, формою і результатом культурно-правової діяльності членів суспільства, у процесі якої закріплюються наявні й утворюються нові правові цінності. Тобто правова культура – це сукупність або система правових знань, умінь, навиків, емоцій, почуттів, вольових компонентів, які проявляються в правомірній діяльності та поведінці. Вона пов'язана із суспільною правосвідомістю, із формами реалізації і застосування правових норм, зі станом законності правопорядку, із правотворчою діяльністю, із демократією.

У зв'язку з цим слід зазначити: завдання правової культури зводиться

до того, що будь-яка правова вимога повинна визнаватися безумовною. На нашу думку, виключна наявність в індивіда правової культури дасть йому змогу правильно орієнтуватись у житті, ґрунтуючись на визнанні соціальної цінності права й особисто обраному варіанті поведінки.

Рівень правової культури визначається рівнем правосвідомості – ступенем прогресивності, масштабами і глибиною юридичної освіти в суспільстві, професійною підготовкою юристів, ступенем розвитку юридичної науки і правового мислення. Тому рівень професійної правової культури юриста має складатися з рівня професійної правосвідомості, її відповідності прогресивним змінам у суспільстві, глибини та масштабності засвоєних юридичних знань при досить розвинутій юридичній науці, професійно-службовій підготовленості й узагальненій орієнтації в конкретних професійно-правових ситуаціях.

Аналіз рівня професійно-правової культури переконує в тому, що він складається у юристів при безпосередньому, щоденному зіткненні з правовими явищами. Цьому рівню, як і самій професійно-правовій культурі властивий більш високий ступінь знання та розуміння правових явищ у відповідній сфері професійної діяльності. Разом із тим кожна юридична спеціальність має свою специфіку, яка обумовлює її особливості професійної правової культури різних її представників, що варто обов'язково враховувати.

Головне у професійно-правовій культурі юриста – верховенство права і, відповідно до цього, його висока професійно-правова підготовка. Тому правова культура є виключно об'ємним поняттям. Її соціальна значущість перебільшує межі нормативного впливу на суспільні відносини, оскільки, як складова частина загальнолюдської культури, вона впливає на формування свідомості та здійснення вчинків людьми в різних сферах життя суспільства. На цій підставі юристів ми відносимо до носіїв специфічної професійної правосвідомості з особливою професійно правовою культурою.

2.3. Форми й методи гуманістичного виховання студентів і курсантів юридичного профілю

Початок ХХІ століття ознаменований розривом між науково-технічним прогресом і станом духовного розвитку, внутрішньої культури людей, рівнем їхньої соціальної та моральної зрілості. У такому випадку акцентується відродження гуманістичних ідеалів, орієнтація людського розвитку на високоосвічену, високоінтелегентну й культурну особистість.

Загальновідомо, що основою формування загальної і професійної культури майбутнього фахівця є навчально-пізнавальна діяльність студента. Складний і багатогранний процес реформування національної освіти висуває особливі вимоги до вивчення культурологічних дисциплін у вищій школі. Безпосередньої уваги потребують майбутні працівники юридичного профілю, що зумовлено суспільною потребою в юристах та працівниках органів внутрішніх справ, які мають широкий науково-юридичний гуманітарний потенціал і здатні вирішувати нові, складні завдання, готові сприймати та трансформувати різноманітну філософсько-правову і юридичну інформацію, оволодівати мистецтвом управління новими юридичними явищами, особливо в екстремальних ситуаціях.

Зростаюче значення формування гуманістичних орієнтацій майбутніх фахівців юридичного профілю в їх підготовці у відомчому вищому навчальному закладі визначається специфічним впливом гуманітарного знання на пізнавальні здібності особистості. Це, у свою чергу, переконує в тому, що визначення сутності досліджуваної проблеми, пошук шляхів її реалізації має здійснюватися через модернізацію освіти з урахуванням потреб її гуманізації та гуманітаризації на всіх рівнях модернізації навчального процесу засобами культурологічних дисциплін у вищій негуманітарній школі. Йдеться саме про осучаснення наукового пошуку через оновлення системи потреб, інтересів, емоційних станів особистості, що впливає на формування її гуманістичних орієнтацій, гуманістичної культури.

Культура фахівця характеризується як прояв зрілості й розвиненості всієї системи соціально значущих особистісних якостей, що продуктивно реалізується в індивідуальній (суспільно-політичній, професійній, науковій та інші) діяльності. Формування гуманістичних орієнтацій майбутніх фахівців юридичного профілю можна розглядати як багатоаспектну проблему, що має актуальне не лише філософсько-правове, але й соціальне та наукове значення. Ми схильні до думки, що, йдучи шляхом розвитку культури, особистість постійно збагачується, стає здатною сприймати сучасні проблеми суспільства, змінювати свій внутрішній світ через необхідність культуросприйняття, бути щасливою. Реалізація гуманістичних засад культурологічної підготовки майбутнього юриста в умовах сьогодення пов'язана з вирішенням багатьох проблем, які є певною перешкодою на шляху здійснення цих завдань. Серед них найпоширеніші такі: економічні труднощі, обмеженість доступу кожного до скарбниці світової духовної культури, небезпека технократичного мислення, профанація заходів гуманізації та гуманітаризації освіти і, найголовніше – необхідність подолання зневіри у вітчизняний інтелектуальний потенціал.

Вивчення й узагальнення реального стану гуманістичного виховання студентів юридичного профілю, скажімо в позанавчальній діяльності, дало змогу виявити суперечності між вимогами суспільства до виховного процесу й можливостями його забезпечення; авторитарним і демократичним стилем керівництва процесом виховання; гуманістичними потребами, інтересами особистості та неможливістю їх творчої самореалізації; гуманістичними й антигуманістичними орієнтаціями студентів. Складність і багатогранність системи гуманістичного виховання потребують застосування різноманітних форм та методів, що матимуть вплив на формування особистісного й фахового спрямування студентів юридичного профілю в організації їхньої позанавчальної діяльності. Ефективність гуманістичного виховання значною мірою залежить від того, наскільки правильно, точно і доречно педагог зуміє визначити та застосувати важелі формування творчості індивіда, сприятиме

розкриттю його внутрішнього потенціалу.

Загалом філософське й психолого-педагогічне осмислення проблеми гуманістичного виховання особистості безпосередньо пов'язане з пізнанням сутності людини, воно має потужні традиції і своїм корінням сягає вчень, закладених у Стародавній Греції та Римі. Зрештою, про це свідчать дослідження, здійснені багатьма вітчизняними й зарубіжними науковцями [22; 23; 89; 113]. До речі, гуманістичне виховання, за своєю природою, не обмежується лише національним елементом. Воно є важливим засобом наближення до світової культури. Отже, як зауважує К.Ушинський, у ньому завжди присутній загальнолюдський аспект. Лише педагог-гуманіст, який глибоко вірив у добрі начала людської природи, міг зробити висновок, що навіть у злочинця, в якого згасли всі благородні людські почуття, можна ще дошукатись іскри любові до інших людей, до батьківщини [176, с. 195-253]. Основними засобами гуманістичного виховання К.Ушинський вважав природу, зміст усіх предметів навчання, гру, оточення, в якому перебуває вихованець у позанавчальний час. Що ж стосується мови як засобу виховання, то він стверджував: головним предметом у загальному гуманному розвитку сучасної людини повинні бути не класичні мови, а рідна мова й рідна література. Виховання гуманної особистості вчений розглядав передусім у взаємозв'язку з моральним вихованням, він категорично виступав проти фізичних покарань, які принижують гідність людини. Водночас Ушинський засуджував шкідливі наслідки штучно створеного суперництва серед дітей, вважав це антипедагогічним заходом, а натомість доводив доцільність застосування похвали, розвитку в дитини почуття емпатії, справедливості, здатності до самооцінки.

Для прикладу, В.Сухомлинський наголошував, що гуманність неможлива без чуйного ставлення до людини, без совісті. «Голос совісті – це внутрішня потреба діяти так, як корисно, потрібно людям» [170, с. 300]. Провідний принцип у змісті гуманістичного виховання для В.Сухомлинського був такий: зробити дитину щасливою. Довіра і любов до

дитини – це рушійні сили гуманістичного виховання.

Реалізацію гуманістичного виховання у контексті особистісно орієнтованого підходу провідні науковці України вбачають у створенні таких умов для оптимальної діяльності студентів, які стимулюють їхній рух у напрямі самоактуалізації, здобуття ними внутрішньої (особистісної) свободи. З іншого боку, це надання студентам можливостей наповнити їхню свободу повноцінним навчально-виховним змістом через прилучення до досягнень цивілізації і включення в діалогічні процеси творення культури. У пізнавально-духовній царині це передбачає прилучення студентів до гуманістичних цінностей. Інакше кажучи, їхнє виховання в гуманістичному дусі здатне забезпечити зв'язок добра і свободи.

Слід підкреслити, що проблема гуманістичного виховання особистості була актуальною для прогресивної думки усіх часів та епох. Разом із тим у всі періоди становлення цивілізації ідея гуманістичного виховання наштовхувалася на авторитаризм суспільних й освітніх систем, а тому її впровадження здебільшого зазнавало поразок, що негативно позначалось як на духовному світі особистості, так і на розвитку самого суспільства. В історії філософської та психолого-педагогічної думки ідея гуманістичного виховання особистості ґрунтується на християнсько-педагогічних, соціально-педагогічних і науково-педагогічних засадах. Інтегративність використання цих засад, на нашу думку, не втратила свого позитивного значення і в сучасних умовах.

Характерною особливістю розвитку юридичної сфери українського суспільства на сучасному етапі є її гуманізація. Гуманізація – це не лише передумова юридичного, культурного й освітнього прогресу суспільства, а явище, що забезпечує певні мотиваційні аспекти, продуктивне включення працівника у правовий процес, специфіку його самоуправління та самовдосконалення. А втім, у працях деяких учених-правників гуманізацію професійної діяльності часто пов'язують лише із застосуванням альтернативних моделей організації праці й нових технологій. При цьому

дещо недооцінюється значущість людського фактора, прагнення особистості до гармонії із собою, іншими словами – утвердження в повсякденному житті гуманістичних цінностей. Такий підхід лише підкреслює закономірне зростання ролі особистості в сучасному виробництві. Від неї вимагається нині гнучкість, здатність орієнтуватись у динаміці розвитку юридичної системи, без особливих труднощів змінювати правові процеси і при цьому безперервно гуманізувати свідомість, відносини, діяльність. Цінність професійної діяльності фахівця юридичного профілю полягає, на наш погляд, у тому, що, активно змінюючи дійсність, особистість не лише сприяє зміцненню держави, правового добробуту народу, а й позитивно впливає на розвиток духовної культури суспільства. Проте такий стан речей ми вважаємо можливим за умов гуманістичної спрямованості особистості, яку академік І.Зязюн вважає найголовнішою характеристикою професійної майстерності: «Гуманістична спрямованість – спрямованість на особистість іншої людини, утвердження словом і працею найвищих духовних цінностей, моральних норм поведінки й стосунків» [73, с. 234].

Спрямованість особистості характеризується її проблемами, потягами, бажаннями, інтересами, схильностями, ідеалами, цінностями, світоглядом, переконаннями та мораллю. Сутність спрямованості полягає в тому, що вона дає відповіді на питання не так про те, чого хоче людина, як про те, чому вона цього хоче, а відтак визначає її поведінку, діяльність. Визначаючи рівень, широту, інтенсивність, стійкість спрямування, слід виділити також і професійне спрямування, що охоплює таке коло питань: професія обрана за бажанням, щоб її отримати – долалися перешкоди, і тому вона приносить повне задоволення; декілька разів виникало бажання щось змінити, але подолання попередніх перешкод на шляху до неї не дозволяло зробити це і, як наслідок, – неповне задоволення; професію декілька разів змінювали, оскільки вибір був випадковим.

У понятті «професіонал» імпліцитно закладено гуманістичне начало, оскільки людина високої компетентності, освіченості, фахової майстерності

знає, як найкраще виконати справу, здійснити свій обов'язок на благо держави, суспільства й кожної окремої особистості. Таких фахівців значна більшість. Проте в реальному житті наявним є й інший очевидний факт: професіонал, котрий позбавлений порядності, людяності, усвідомлення покладених на нього державних обов'язків, – чинить безвідповідально, егоїстично, завдає своєю діяльністю значних матеріальних і моральних збитків. Тому гуманізація суспільних відносин в Україні є нагальною потребою сучасності.

Спрямованість особистості визначається ставленням:

- до інших людей (як членів колективу) і характеризує спрямованість на взаємодію;
- до праці та її результатів, що дає можливість визначити ділову спрямованість на завдання;
- до себе, до своєї особистості, тобто спрямованість на себе.

Професійна діяльність фахівця юридичного профілю неможлива поза активною взаємодією з іншими людьми. Результати наукових досліджень переконливо свідчать, що визначальним елементом гуманістичної взаємодії фахівців юридичного профілю є їхня внутрішня культура, яка сприяє не лише професійному успіху, але й гуманізує відносини між членами колективу. Брак внутрішньої культури особистості здатний дегуманізувати взаємодію в системі: «Я – інший», коли «Я» вважає, що всі інші – джерело його власного благополуччя. Домінація «Я» породжує думку: мене мають любити інші, а не я – інших. А якщо це ще й керівник, то він буде намагатися максимально і професійно експлуатувати, грабувати інших. Такі посадовці «люблять» лише тих, з кого можна мати зиск та користь.

Цілком інший характер має ділова спрямованість фахівця юридичного профілю, оскільки вона пов'язана із перевагою мотивів досягнення колективних цілей. Люди цієї спрямованості, вибираючи завдання, покладають керівництво на себе; намагаються переконати інших в доцільності своїх ідей; прагнуть співпрацювати з колективом і сприяють

успіху в роботі підлеглих. Вони з великим бажанням та зацікавленням опановують нові знання, навички, уміння і процеси діяльності. Відповідальність, доброчесність, гуманізм становлять моральний зміст діяльності особистості, що наділена рисами ділового спрямування. Така особистість любить те, задля чого працює, і творчо працює заради того, що любить. Її мислення спрямоване не стільки на пізнання речей, скільки на пізнання людської сутності, творчого потенціалу. Головне, що такі індивіди здатні керувати собою, чути й поважати інших.

Таким чином можна зробити висновок про те, що гуманістична спрямованість професійної діяльності фахівців юридичного профілю зумовлена як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Серед трьох основних видів професійної спрямованості особистості (спрямованість на взаємодію, ділова та особистісна спрямованість) лише ділову можна, беззаперечно, вважати гуманістичною, і частково цю якість має спрямованість на взаємодію. Що ж стосується особистісної спрямованості (на себе), то, вірогідно, у негативному аспекті її можна кваліфікувати як антигуманну.

У професійній діяльності фахівця юридичного профілю важливу роль відіграє не лише гуманістична спрямованість його роботи, але й конкретні людські якості. Ми свідомі того, що професійні якості не можна відокремлювати від суто людських. Більше того, на наш погляд, сама професія здійснює свій вплив на формування або позбавлення тих чи інших людських якостей, властивостей, рис.

У наукових працях зарубіжних і вітчизняних учених переважає описовий підхід до категорії професійних якостей особистості. Зокрема, Л.Орбан-Лембрик, посилаючись на американських авторів, виокремлює професійні якості управлінців, які за своєю сутністю мають інтегративний характер, а саме:

– компетентність – кожен керівник має знати, як на високому професійному рівні виконувати свою роботу;

- висока міра відповідальності в усіх справах та збереження при цьому власної гідності;
- відчуття нового й уміння йти на розумний ризик, здатність творчо вирішувати проблеми, сміливість у прийнятті рішень;
- гнучкість, розуміння ситуації, гостре сприйняття потреб, що виникають, відчуття часу, подій;
- велика працездатність, постійне прагнення бути кращим і робити все якнайдосконаліше;
- комунікабельність, здатність установлювати контакти.
- увага у ставленні до підлеглих [129, с. 223].

Розробка ідеальної моделі особистості конкретного профілю – складне завдання. Його вирішення вимагає вивчення відповідних наукових даних, виділення у спеціальній літературі професійно важливих для цього профілю або професії якостей, спеціальних здібностей тощо. Тому вчений розробив не лише загальнопсихологічну структуру (матрицю) якостей, функцій, процесів особистості, а й на концептуальному рівні запропонував три ідеальні моделі особистості, які належать до природничо-наукового, гуманітарного та управлінського профілю. Вони включають до свого складу систематизовані переліки професійно важливих якостей, здібностей особистості вченого (145 якостей), гуманітарія (162 якості), менеджера (250 якостей) [147, с. 35-47].

Під професійними якостями працівника юридичного профілю ми розуміємо такі, які максимально забезпечують реалізацію основної мети, а саме: стабільний розвиток правової системи держави на благо народу.

Система гуманістичного виховання передбачає обґрунтування і реалізацію цілей, змісту, методів та організаційно-педагогічних форм діяльності студентів вищих навчальних закладів юридичного профілю, спрямованої на розвиток їхньої активності, самовиховання й самореалізації. Натомість зміст діяльності студентів вищих навчальних закладів юридичного профілю визначається особливостями виховного процесу в кожному окремо

взятому навчальному закладі, конкретній навчальній групі й студентському об'єднанні за інтересами, а також на основі переосмислення деяких вихідних положень із врахуванням особливостей і перспектив сучасного соціально-політичного та правового розвитку держави.

Гуманістичне виховання молоді в позанавчальній діяльності здійснюється властивими їй формами й методами. Форми й методи виховання – це способи досягнення прогнозованих цілей і завдань (форма – спосіб виявлення методу). Форми й методи виховної роботи вибираються педагогічним та студентським колективом на основі системного, демократичного підходу, враховуючи потреби вищого навчального закладу, інтереси особистості й реальну дійсність. У центрі уваги педагога має бути кожен студент із його індивідуальними особливостями. «Від дитини – до дитини, – на думку С.Карпенчука, – це формула, яка стала основою особистісного гуманістичного підходу до виховання і створює умови для всебічного впливу на дитину, глибокого знання її душі (діагностування), рівня сформованості якостей характеру, компонентів світогляду» [75, с. 21]. Тільки вибір потрібних саме в певних умовах методів і форм дасть можливість досягти необхідних результатів, не перевантажуючи педагогічний та студентський колективи великою кількістю заходів.

Форми організації гуманістичного виховання мають бути оригінальними, творчими, науково обґрунтованими, майстерно сконструйованими, тобто гармонійно поєднувати довершеність, оригінальність і красу. Під організаційно-педагогічними формами розуміють види об'єднань, способи організації студентів та педагогів для їхньої спільної діяльності після навчальних занять, а також конкретні просвітницько-пізнавальні й виховні акції, розраховані на масову чи певним чином диференційовану студентську аудиторію.

Аналіз науково-педагогічної літератури з цієї проблеми свідчить, що більшість авторів дотримуються загального поділу форм на індивідуальні, групові та колективні. Таким чином індивідуальна робота – передбачає

особистісну діяльність студентів над собою, спрямовану на формування певних рис характеру, переконань тощо; на виконання завдань педагога, керівника й доручень студентського колективу (групи, об'єднання). Ця форма органічно переходить у самовиховання. Групова робота – охоплює значну кількість студентів у групи за інтересами і враховує їхні вікові й індивідуальні творчі особливості в доборі змісту діяльності. Найвідомішими та дієвими її організаційно-педагогічними формами є гуртки, студії, творчі групи, секції тощо. І нарешті, колективна форма роботи передбачає діяльність цілого колективу за спільною метою, змістом, методами і зважає на розподіл праці та зв'язків, співпрацю, допомогу в спільній діяльності, контроль, облік і керування, взаємовиховання, творчу активність.

У своєму науковому дослідженні ми дотримувалися позиції Г.Щукіної [190, с. 431-432] щодо класифікації форм виховної діяльності відповідно до напрямів виховної роботи у вищому навчальному закладі. Організаційно-педагогічні форми ми вважаємо системотворчими, оскільки вони передбачають цикл, послідовність взаємопов'язаних індивідуальних, групових і масових заходів, що спрямовані на виховання ціннісного ставлення до людини, розкриття гуманних якостей особистості, сприяють її самоактуалізації та самореалізації. Проте будь-яка форма організації виховного процесу, в тому числі й позанавчальної виховної діяльності студентів, виявиться статичною, перетвориться в самоціль, якщо у ній не буде реалізована цілісна система методів виховання. Саме вони надають цьому процесу динамічний характер, одухотворюють форми, повідомляють кожній із них особистісний сенс.

Одним із першочергових завдань нашого експериментального дослідження (методику і аналіз якого ми подаємо в наступному розділі) у формуванні особистості студента – майбутнього фахівця юридичного профілю, насамперед, передбачали вплив на його свідомість. Результатом цього впливу мали стати гуманістичні знання, гуманістичні погляди і гуманістичні переконання. Вони є визначальними для соціальної

спрямованості особистості, її життя й діяльності. Тому одним із важливих виховних завдань було формування свідомого ставлення молоді до навколишньої дійсності, до своїх обов'язків, до норм і правил суспільної поведінки. Тобто ми намагалися довести, що діяльність особистості має здійснюватися на засадах таких ключових цінностей, якими є професійна компетентність та моральність. Оскільки страшними наслідками їх диференціації у нашому суспільстві в процесі роботи значної кількості фахівців юридичної сфери є корупція, зловживання службовим становищем, підробка документів, шахрайство, крадіжки й інші аморальні та кримінальні форми зловживання.

Серед найпродуктивніших методів формування гуманістичної свідомості особистості майбутнього юриста студенти визнали лекцію, бесіду, переконання, диспут, метод прикладу. Отже, в такому контексті, лекція – це розгорнутий та організований у доступній формі систематичний виклад суті тієї чи іншої проблеми. Це, як зазначає С.Карпенчук, віками випробуваний метод передачі знань, формування поглядів і переконань [75, с. 110]. У процесі нашого експериментального дослідження, зокрема на початковому етапі, викладачами й наставниками проводилися різноманітні лекції з метою вироблення у студентів необхідних уявлень про гуманну людину, її якості та вчинки, формування досвіду гуманної поведінки, комплексу гуманних якостей і властивостей, які визначають її сутність. Педагог у процесі лекції, розкриваючи перед аудиторією проблеми суто спеціалізованої сфери діяльності, здійснює зворотний шлях: від слухача до проблеми (беремо до уваги не ту лекцію, що використовується як метод проведення занять, а публічний виступ). Переконливість доказів та аргументів, обґрунтованість і композиційна чіткість, справжній пафос, живе й доброзичливе слово педагога сприяють емоційному впливу лекції.

Бесіда – метод обговорення конкретних знань, фактів, подій, учинків, що передбачає участь двох сторін – вихователя і вихованців. Бесіда, на думку Н.Мойсеюк, відрізняється від лекції саме тим, що педагог вислуховує

та враховує думки, точки зору студентів, будує свої взаємини з ними на принципах співробітництва й партнерства [118, с. 462]. Використовуючи бесіду як метод, викладачі намагалися вирішити дуже важливі завдання сьогодення: привернути увагу студентів до оцінки подій, учинків, явищ суспільного життя і на цій основі сформувати у вихованців належне критичне ставлення до навколишньої дійсності.

У практиці широко використовуються планові й непланові бесіди. Одні плануються наставниками, кураторами завчасно, до них готуються, інші виникають стихійно непередбачено, народжуються течією студентського та суспільного життя. Тематику планових бесід у процесі формуючого експерименту ми визначали, виходячи зі змісту гуманістичного виховання, його напрямів, віку й рівня вихованості студентів. Їх плани завчасно повідомлялися учасниками бесіди. Допускалася попередня підготовка виступаючих з окремих питань. До бесіди рекомендувалася література, добиралися факти, приклади з життя, художні ілюстрації тощо.

Диспут – усний науковий спір; обговорення якогось питання публічно, перед аудиторією з метою правильного його розв'язання. Порівняно з бесідами, диспути виявилися більш складною формою роботи, вони вимагали певного рівня самосвідомості й ґрунтовної попередньої підготовки. Труднощі полягали в тому, що далеко не зразу вдалося залучити всіх студентів у коло питань, які обговорювалися. Разом із тим, диспути – це один із найважливіших видів роботи, оскільки передбачає відкритий обмін думками її учасників. У диспутах надавалося право кожному висловити свою точку зору. Відповідно, диспут вимагає певних знань, рівня самосвідомості, а це ще раз продемонструвало, що студенти молодших курсів ще не завжди вміють достатньо чітко висловлювати свої погляди та обстоювати їх, усвідомлюють себе краще у порівнянні та зіставленні.

Переконання – це гуманістичний вплив вихователя на свідомість, почуття й волю вихованців із метою формування в них активної позиції та позитивних якостей. Для прикладу К.Ушинський вважав, що основний шлях

людського виховання є переконання, а на переконання можна впливати лише переконанням. Учений використовував поняття *переконання* в різних значеннях. По-перше, переконання сприймаються як складова частина виховання як процесу і має суто термінологічне значення, по-друге – як один з аспектів свідомості особистості та, по-третє – як спосіб впливу, метод [176, с. 122-123]. Педагогічну науку і практику цікавлять переважно два значення поняття «переконання». Це переконання на основі якихось ідей (переконаність у чомусь), тобто як результат виховання. І, по-друге, переконання як метод виховного впливу, за допомогою якого вихователь звертається до свідомості, почуттів і життєвого досвіду студентів із метою формування у них свідомого ставлення до дійсності, до змісту і норм поведінки людей.

Ці два значення поняття переконання взаємопов'язані між собою, оскільки у першому випадку воно визначається системою поглядів на навколишній світ, на спосіб життя людей, а також характером духовного обличчя людей. Воно проходить такий шлях: знання – погляди – переконання. У другому випадку поняття використовується як програмований вплив (шлях, спосіб, підхід) із метою досягнення результату (переконаності). Це вплив на розум і почуття людини чи колективу, який охоплює раціональне й емоційне в їхній єдності, формує погляди, ставлення, які відповідають вимогам суспільства, що виражаються у вигляді загальнолюдських цінностей.

Особливої актуальності проблема переконань набуває сьогодні, коли на формування свідомості молодого покоління величезний вплив мають діючі механізми державотворчого процесу не у правових межах, засоби масової комунікації, молодіжна субкультура тощо, котрі проповідують прагматичний світогляд, крайній індивідуалізм, культ грошей, сили і влади, пріоритет матеріальної культури над духовною.

Останнім із найпродуктивніших методів формування свідомості майбутнього юриста є приклад – метод гуманістичного виховання, що дає

конкретні зразки для наслідування та активно впливає на свідомість і поведінку індивіда. Наслідування формує у студентів як дії нового типу, які співвідносяться в загальних рисах з ідеалом, так і оригінальні дії, аналогічні провідній ідеї прикладу. Наслідування посилюється механізмами переконуючого характеру (самопереконання, самонавіювання). Як метод виховання, приклад дає конкретні зразки наслідування і, таким чином, активно впливає на свідомість та поведінку студента. Прикладом для виховання можуть бути педагоги, батьки, рідні й близькі люди, однокурсники; національні та історичні герої, літературні персонажі, діячі науки і культури, відомі політики, підприємці.

Гуманістична діяльність ставить за мету виробити такі звички, які забезпечують культуру поведінки студента. Це, як зазначає С.Карпенчук, насамперед, звички до ввічливості, звички, які виробляють позитивний емоційний тон спілкування з людьми (привітно вітатися, прощатися, застосовувати в процесі спілкування форми ввічливого звернення під час розмов і прохань); звички ввічливої поведінки, яка передбачає необхідність зважати на зручності й інтереси оточуючих (голосно не розмовляти в громадських місцях, зайвий раз не турбувати без потреби стомлених, хворих, зайнятих своїми думками); звички вияву уваги та передбачливості у ставленні до людей, що пов'язані з наданням послуг, готовністю прийти на допомогу в скрутну хвилину (поступитися місцем у громадському транспорті, допомогти донести речі, запропонувати свої послуги тощо); звички, пов'язані з гарними манерами (природно і гідно поводитись у певному оточенні, бути гостинним і ненав'язливим, привітним, терплячим, уміти слухати і не перебивати, охоче відповідати на запитання) [75, с. 180].

Важливою звичкою у процесі гуманістичної діяльності студентів, яка забезпечує їх культуру поведінки і моральне ставлення до оточуючих, є звичка турбуватися про інших. Об'єктами турботи студентів стали природа, рідне місто, інститут, колеги, друзі, однокурсники, а пізніше – незнайомі, слабосилі, безпомічні, люди похилого віку, діти-сироти.

Однією із провідних умов гуманістичного виховання є привчання молоді до уважності з урахуванням їхніх вікових особливостей, можливостей і рівня їх розвитку. Висунення до вихованця непосильних вимог може вселити почуття невпевненості у своїх силах, а інколи навіть стає причиною негативного ставлення до справи. Для успішного формування навиків і звичків у нашому експериментальному дослідженні ми також враховували індивідуальні особливості кожного. Адже одні студенти можуть легко засвоїти такі навички, які не доступні іншим; так, наприклад, одних вихованців легше було привчити доводити розпочату справу до кінця, інші такому впливу піддавалися важче.

Успіх формування тих чи інших навиків і звичок досягається за умови зацікавленості самого студента, коли навичка формується, перетворюється на звичку не автоматично, а відповідна їй дія стає потребою вихованця, викликаною позитивними мотивами.

Надзвичайно важливим аспектом у практиці гуманістичного виховання є обізнаність викладача з основними видами функціональних станів вихованців і їхніми характерними проявами. Це створює основу для його орієнтації у складному світі психологічних явищ і процесів, які відбуваються у студентському середовищі та в психіці кожного студента зокрема. Особливо важливо враховувати їх у педагогічній діяльності, що супроводжується співпрацею у середовищі педагогів та між педагогами і студентами. Якщо позитивні емоційні стани підвищують працездатність і життєдіяльність, то негативні, навпаки, їх знижують. Тому емоційна атмосфера в процесі організації діяльності колективу вищого навчального закладу треба враховувати як таку, що відіграє першочергову роль.

У практиці значну увагу приділяли методам емоційного стимулювання, що виконують функції регулювання, коригування поведінки та діяльності студентів. До них належать такі, як змагання, заохочення і покарання.

Як свідчать результати вже згадуваного нашого дослідження, названі

методи варіюють залежно від віку, статі студентів, котрі беруть у ній участь; цілей, яких прагнуть досягти організатори заходів; організаційно-педагогічної форми, узяті на озброєння; змісту пізнавально-емоційного матеріалу тощо. Майже у всіх випадках нам доводилося застосовувати одночасно декілька з указаних методів.

Загалом кажучи, науковий підхід до процесу формування особистості проявляється в тому, що дія загальних закономірностей розвитку особистості опосередковується впливом конкретно-історичних умов життєдіяльності цього суспільства загалом і кожного з його членів зокрема. Конкретно-історичний підхід допомагає визначати і формувати найбільш актуальні на даному етапі розвитку українського суспільства завдання виховання.

У такому контексті головною закономірністю гуманістичного виховного процесу є орієнтація на розвиток особистості. При цьому чим більшою буде гармонія соціумності й самості особистості, тим більш вільно і творчо вона проявлятиме себе в реалізації культурно-гуманістичної функції. Розвиток особистості в гармонії із загальнолюдською та національною культурою залежить від рівня засвоєння базової культури. Цією закономірністю обумовлений культурологічний підхід до відбору змісту виховання. Він вимагає виділення у змісті виховання ядра – системи цінностей, яка становить його виховний потенціал. З іншого боку, розвиток особистості набуває оптимального характеру, якщо вихованець виступає суб'єктом виховного процесу. Ця закономірність обумовлює єдність реалізації діяльнісного й особистісного підходів. Особистісно орієнтований підхід ставить у центр виховного процесу інтереси дитини, її потреби й можливості, права окремого індивіда, його суверенітет незалежно від індивідуальних особливостей. Такий підхід вимагає, щоб вихованець бачив у собі таку особистість, як і в людях, які його оточують. За такого підходу кожна людину сприймають педагоги й учні як самостійну цінність, а не як засіб досягнення власних цілей. При цьому особистісно орієнтований підхід здійснюється лише за умови включення у процес взаємодії вихователя і

вихованця особистісного досвіду останнього (почуттів, переживань, емоцій, знань, виражених дій і вчинків), тобто за умови персоналізації виховної взаємодії.

Загальні закономірності гуманістичного виховання обумовлюють принципи виховного процесу (принципи виховання). Найголовнішими принципами гуманістичного виховання учня є:

- принцип безперервного загального розвитку особистості (є провідним, тому що всі інші принципи, в основі яких лежить закономірність – це орієнтація на розвиток особистості);
- принцип культуровідповідності виховання (визначає відношення між вихованням і культурою як середовищем, у якому виховується учень, а також відношення між вихованням та учнем як людиною культури);
- принцип включення особистості в діяльність (вимагає реального включення вихованця у діяльність);
- принцип природовідповідності виховання (у його основі лежить врахування багатогранної природи дитини: анатомо-фізіологічних, психологічних, вікових, генетичних, національних, регіональних та інших особливостей);
- принцип індивідуально-особистісного виховання (відповідно до нього закони духовного й фізичного розвитку, процеси, зміни, які відбуваються у внутрішньому світі дитини, слугують головними орієнтирами у виховній діяльності);
- принцип ціннісно-сислової спрямованості виховання (спрямований на створення умов для здобуття кожним вихованцем смислу своєї життєдіяльності);
- принцип діалогічного (полісуб'єктного) підходу (обумовлений тим, що лише в умовах суб'єкт – суб'єктних відносин, взаємодії, співробітництва й партнерства можливий гармонійний розвиток особистості);
- принцип індивідуально-творчого підходу (передбачає створення

умов для творчого розвитку особистості в атмосфері співробітництва та співтворчості);

– принцип комплексності (передбачає встановлення у вихованні тісної взаємодії і поєднання навчального та виховного процесів, зусиль найрізноманітніших інституцій – сім'ї, школи, громадських спілок, дитячих, молодіжних самодіяльних об'єднань, релігійних організацій, усіх причетних до виховання та самовиховання);

– принцип наступності й безперервності (означає проходження низки етапів, протягом яких поступово ускладнюються та урізноманітнюються зміст і напрями розвитку тих утворень, які загалом складають цілісну систему характеристик особистості).

Принципи виховання спираються на виховний процес. Оскільки виховний процес є системою, то і принципи, які відображають його загальні закономірності, теж є системою. Існувало й існує багато систем виховання. Тому характер, деякі вимоги принципів, а іноді й самі принципи змінюються. Проте слід брати до уваги той факт, що принципи не є готовими рецептами, керуючись якими, вихователь може досягти високих результатів. Успіх практичної реалізації принципів залежить від спеціальних знань, досвіду, майстерності, особистості педагога.

Досліджуючи формування гуманістичних орієнтацій майбутніх фахівців юридичного профілю, ми дійшли висновку, що правомірно розглядати складники українознавства як засоби, за допомогою яких реалізується мета національної освіти й виховання взагалі, завдання культурологічної підготовки студентів зокрема. Серед них – рідна мова, історичне краєзнавство, народний календар, усна народна творчість, різні види мистецтва, літературні пам'ятки, народна символіка та інше. Чільне місце в моделі процесу формування гуманістичних орієнтацій майбутніх фахівців юридичного профілю відводимо й міжпредметним зв'язкам, інтеграції різних галузей знання. Функції міжпредметних зв'язків визначаються теорією, методологічними принципами наук, що вивчаються і

спрямовані на досягнення всебічно розвиненої особистості студента, на посилення взаємозв'язку освіти, розвитку й виховання.

Гуманістичний характер навчального процесу визначають такі принципи: особистісного підходу, розвитку пізнавальної активності на основі внутрішніх потенцій самих студентів; включення студентів у творчу діяльність і розвиток їхніх творчих здібностей; звільнення особи від тотальної всеохоплюючої регламентації мислення, створення ситуацій вибору; проведення навчального заняття на високому рівні складності; активного стимулювання студентів до самооцінної освітньої діяльності; психологічної безпеки, створення позитивного фону навчання й атмосфери емоційно-чуттєвого піднесення та успіху, а також принцип систематичного контролю й оцінювання результату, оцінювання не лише за кінцевим результатом, а й за процесом його досягнення.

Процес формування у студентів гуманістичної культури вимагає від кожної навчальної дисципліни, залежно від її специфіки, зображення певних граней України як космогеосоціокультурного феномену.

Висновки до розділу 2

На процес формування правосвідомості майбутніх юристів вирішальний вплив здійснює сукупність взаємодіючих факторів, що включають у себе, зокрема, безпосередні умови життя і навчання; організовану систему освіти і виховання; засоби масової комунікації. Разом із тим вагомий вплив на формування їхньої правової свідомості має практична діяльність у сфері права, соціально-політична й соціально-правова активність.

Глибина внутрішнього переконання в необхідності дотримання вимог норм права, ступінь усвідомлення його головних принципів та ідей

становлять зміст аспекту переконання. Оцінювальний аспект правосвідомості характеризується ставленням суб'єкта до правових явищ як цінностей, до права загалом, до конкретної правової норми, до діяльності правотворчих, правозастосовних і правоохоронних органів. Зрештою, про вольовий аспект правосвідомості свідчать ступінь та спрямованість соціально-правової активності майбутніх юристів.

Рівень правової культури визначається рівнем правосвідомості – ступенем прогресивності, масштабами і глибиною юридичної освіти в суспільстві, професійною підготовкою юристів, ступенем розвитку юридичної науки та правового мислення. Тому рівень професійної правової культури юриста залежить від рівня професійної правосвідомості, її відповідності прогресивним змінам у суспільстві, глибини та масштабності засвоєних юридичних знань при досить розвинутій юридичній науці, професійно-службовій підготовленості й узагальненій орієнтації в конкретних професійно-правових ситуаціях.

Аналіз рівня професійно-правової культури юристів, переконує в тому, що він складається в юристів при безпосередньому, щоденному зіткненні з правовими явищами. Цьому рівню, як і самій професійно-правовій культурі, властивий більш високий ступінь знання і розуміння правових явищ у відповідній сфері професійної діяльності. Разом із тим кожна юридична спеціальність має свою специфіку, яка обумовлює й особливості професійної правової культури різних її представників, що варто обов'язково враховувати.

Теоретико-методологічний аналіз наукової літератури свідчить про те, що проблема гуманістичного виховання особистості активізувалась у другій половині ХХ століття під впливом загальносвітових тенденцій соціально-економічного, політичного, науково-технологічного та освітнього характеру, хоча перші потужні кроки в цьому напрямі були зроблені ще в епоху Відродження і Нового часу. Саме в цей час поняття «гуманізм», «гуманність», «гуманістичне виховання» набувають соціально-політичного,

громадянського, педагогічного значення. Існування різних підходів до визначення поняття «гуманістичне виховання» у зарубіжній і вітчизняній науці зберігається і до тепер. Ми характеризуємо гуманістичне виховання як процес особистісно-орієнтованого виховання, що ґрунтується на діалектичній єдності загальнолюдських та національно-духовних цінностей і своєю метою ставить формування людини як неповторної особистості, готової до самоактуалізації та самореалізації.

Головне у професійно-правовій культурі юриста – верховенство права і, відповідно до цього, його висока професійно-правова підготовка. Тому правова культура є виключно об'ємним поняттям.

РОЗДІЛ 3

ФІЛОСОФСЬКІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ

3.1. Філософський дискурс формування професійної свідомості майбутніх юристів

Взаємозв'язок професійної діяльності та професійної готовності проявляється в тому, що, по-перше, готовність як активний стан особистості породжує діяльність; по-друге, готовність виступає результатом діяльності; по-третє, готовність як якість особистості визначає установки на професійну діяльність. Таким чином, готовність забезпечує певний рівень професійної діяльності, який визначають професійні знання, уміння здійснювати діяльність, оцінювати її результати. Досягнення мети здійснюється суб'єктами системи шляхом реалізації змісту професійної підготовки.

При спробах виокремлення структурних компонентів готовності до певних видів трудової діяльності в дослідженнях учених спостерігаються значні розбіжності. В.Леушин розглядає готовність як комплекс змінних, об'єднаних у три групи компонентів: мотиваційні (відображення оцінки професії, її суспільного значення), компоненти підготовки до трудової діяльності (знання, уміння, навички); індивідуально-психологічні особливості особистості. У структурі готовності дослідник визначає: позитивне ставлення до того чи іншого виду діяльності; риси характеру, здібності, темперамент, мотиви, що адекватні вимогам діяльності; необхідні знання, уміння, навички, стійкі професійно важливі особливості сприймання уваги, мислення, емоційних та вольових процесів [107, с. 131-137].

У контексті нашого дослідження найбільш містким і конкретним є визначення готовності як інтегрального особистісного утворення, що

включає стійке прагнення до професійної роботи у певній сфері, наявність спеціальних знань, умінь, навиків, а також комплекс індивідуально-психологічних, психічних і характерологічних особливостей, які забезпечують високу ефективність їх подальшого професійного функціонування в цій сфері. У принципі її твердження стало теоретичною базою для визначення готовності майбутніх юристів до професійної діяльності.

Процес формування особистості професіонала в період навчання у вищих навчальних закладах обумовлюється, з одного боку, синтезом здібностей активності та спрямованості особистості, з іншого – вимогами діяльності, що детерміновані особливостями її змісту, засобами й умовами організації.

Оптимальним середовищем для реалізації функціональних відношень є студентська група, у якій безпосередньо здійснюється процес формування готовності майбутнього юриста до професійної діяльності, його виховання, відбувається самореалізація особистості. Сучасне студентство, на думку І.Зязюна, – це окрема спільнота, яка, звичайно, репрезентує соціально-психологічні настрої суспільства в цілому, але має поряд із цим свої специфічні особливості. Вони полягають, насамперед, у тому, що студентство – це найменш консервативна й найменш традиційна за своїми цінностями та ціннісними орієнтаціями соціальна верства. Це «маса», що перебуває в стані постійного пошуку [73, с. 176].

Ми розглядаємо студентську групу як суб'єкт професійно орієнтованої системи, яка включає до свого складу певну сукупність форм, засобів і методів, за допомогою яких розвиваються професійні навички, здібності та формується професійна культура майбутніх юристів. Професійно орієнтована діяльність у студентській групі відбувається через здійснення професійно спрямованої колективної діяльності; організацію колективних творчих справ та забезпечення участі в них кожного студента, урізноманітнення форм виховної роботи; ускладнення змісту

професійно орієнтованої діяльності та розвиток міжособистісного спілкування як основи колективної творчої діяльності студентів. Саме тому актуалізується роль викладача-наставника (куратора), від майстерності якого значною мірою залежить ефективність та адекватність реакції студента як на зовнішні, так і на внутрішні фактори впливу.

Процес становлення особистості шляхом засвоєння нею знань, поглядів, установок, зразків поведінки, притаманних певному суспільству, соціальному інституту, групі, називається соціалізацією. Вона відбувається як у ході навчання, так і під впливом широкого кола різнобічних факторів: сімейного й несімейного спілкування, культури, мистецтва, релігії та засобів масової інформації [145, с. 243]. Сутність правової соціалізації, як зазначає А.Бодалєв, полягає в засвоєнні особистістю правових цінностей, утіленні їх у норми свого життя й поведінки, в особисті якості та особливості психології [14, с. 87]. Для того, щоб жити за правом, писав російський правознавець С.Алексєєв, — необхідно, щоб, передусім, право жило в нас [1, с. 465].

На нашу думку, соціалізація – це процес засвоєння людиною насамперед певної системи знань, норм і культурних цінностей, які дають їй змогу функціонувати як повноцінному та рівноправному члену суспільства. Разом з тим процес формування професійної культури майбутніх юристів необхідно диференціювати за такими напрямками:

- освітній: набуття належного рівня правових і професійних знань про положення, норми та принципи Конституції України, законодавство держави й галузі права, правові норми та приписи, норми, що містяться в статутах, наказах, настановах й інших нормативних документах;

- виховний: (у вузькому розумінні) прищеплення, з одного боку, поважного ставлення до всіх правових приписів, а з іншого – свідомого, сумлінного, беззаперечного їх виконання;

- практичний: відображення вміння застосовувати згадані

правові й професійні знання у практичній діяльності, тобто чітко орієнтуватися в законодавстві, вміти знаходити та використовувати необхідні правові норми й приписи, надані їм законом права та виконувати покладені на них обов'язки, реалізовувати в межах повноважень завдання і функції держави.

Навчання у вищому навчальному закладі ми розглядаємо як цілісний процес, що складається з окремих етапів, які мають відповідні завдання, а їх вирішення веде до досягнення кінцевої мети – формування високого рівня професійної культури юриста. Взаємозв'язок освіти, навчання й виховання забезпечують вагомий внесок у розвиток та становлення особистості майбутнього юриста. Проте необхідним є забезпечення цілеспрямованості системи взаємодіючих і взаємодоповнюючих компонентів освіти, навчання й виховання. Роль правових знань у формуванні професійної культури майбутнього юриста визначається таким чином, що вони є основою, на якій базуються правові погляди, уявлення, переконання, визначаються спрямованість та установки поведінки. Правові знання надають можливість майбутнім юристам сформувати правильні правові переконання, правове мислення, правові установки, які не суперечать закону й допомагають обрати відповідний варіант поведінки. Адже юрист повинен не лише володіти знаннями окремих юридичних норм, але й проявляти широку правознавчу освіченість, розуміти характерні тенденції та закономірності еволюції і збагачення законотворчої практики суспільства. Це важливо тому, що саме такий рівень і характер юридичної освіти може спонукати правозахисників не тільки до відповідального, але й насамперед шанобливого ставлення до правових цінностей у житті людини [79].

Вважаємо, що надання майбутнім юристам ґрунтовних правових знань сформує у них поважне ставлення до обраного фаху, удосконалить їхні навички, створить основу професійної майстерності. У процесі навчання майбутнім юристам необхідно подавати правові знання з

урахуванням важливого значення окремих дисциплін, знання яких мають закласти у свідомості майбутнього юриста певний фундамент, стати основою, що забезпечить подальше опанування новими правовими знаннями. Насамперед це знання базової правової дисципліни – теорії держави і права, завдання якої полягає у дослідженні загальних та специфічних закономірностей виникнення, розвитку й функціонування держави і права та їхніх інститутів, вивчення суті й змісту окремих сторін діяльності та функціонування держави, дослідження змісту конкретних юридичних норм, теорії і практики їх застосування; усвідомлення соціально-економічних, моральних засад права, з'ясування співвідношення держави, права, суспільства, людини й інших понять.

Важливе значення у підготовці майбутніх юристів має юридична деонтологія – наука про внутрішній імператив службового обов'язку, який створює передумови та мотиви вибору юристом норм поведінки у практичній діяльності, про формування власних норм для кожної ситуації зокрема [192, с. 14]. В.Горшенєв зокрема вважає, що юридична деонтологія – це галузь юридичної науки, що узагальнює систему знань про мудрість спілкування та мистецтво прийняття правильного рішення в юридичній практиці, тобто наука про пошук атмосфери досягнення необхідного, істинного результату в спілкуванні юриста як із колегами, так і з тими, кому він надає свої професійні послуги та кого повинен обслуговувати правовими засобами в процесі реалізації ними свого правового статусу [191, с. 45-47]. Загалом кажучи, під юридичною деонтологією розуміють систему загальних знань про юридичну науку та юридичну практику, вимоги до професійних та особистих якостей юриста, про систему формування цих якостей тощо.

Вищим рівнем правових поглядів є перехід від простого знання права до його наукового пізнання, що відбувається через розуміння права в його цілісності та єдності із суспільним буттям. С.Архангельський дотримується думки, що у навчальному процесі вищої школи дедалі

більшого розвитку набуватиме дослідницька діяльність студентів і творчий процес вирішення ними науково-навчальних завдань. Дедалі необхіднішою стане така теорія навчання, яка виконувала б функцію розвідки, пошуку, виявлення нових засобів та навчальних форм [6, с. 62]. Скажімо, він пропонує конкретну вимірювану результативну категорію, в якій правові знання співробітника міліції (особового складу) містять у собі дві основні складові частини – активне знання чинного законодавства, що належить до компетенції органів внутрішніх справ, і поінформованість про право як соціальне та культурне явище [6, с. 26]. У загальному розумінні до активного знання, поряд із кримінальним, адміністративним, кримінально-процесуальним та іншими галузями законодавства, входять розділи, інститути, групи норм, що регламентують відносини у сфері охорони природи, суспільної безпеки, освіти, охорони здоров'я та інше. Цей нормативно-правовий матеріал, на думку П. Баранова, співробітник зобов'язаний знати детально і глибоко [6, с. 27]. Таким чином, поінформованість особового складу про право становить найбільш загальні знання, що мають систематизований характер, та уявлення про правові явища, їх законодавче втілення, реалізацію тощо. Проте, на нашу думку, особлива роль у формуванні професіонала і його наукового світогляду належить юридичним наукам. Ця роль визначається змістом та соціальним призначенням права. Для спеціаліста, змістом праці якого є юридична діяльність, виняткове значення мають галузеві й спеціальні юридичні дисципліни, що становлять базу його загальної спеціальної підготовки.

Якість професійних знань залежить від особливостей тієї пізнавальної діяльності, в яку вони включені. Засвоєння закономірностей педагогіки спирається на досягнення психолого-педагогічної науки, яка дає змогу у співдружності, під керівництвом і з чисєю-небудь допомогою зробити більше й вирішити складні професійні завдання. Тому основними завданнями наукової діяльності майбутніх юристів має стати:

- розвиток інтелектуальних та творчих здібностей;
- удосконалення організаційних можливостей майбутнього фахівця;
- розвиток інтересу до правової самоосвіти.

Ці завдання тісно пов'язані з правовими й психологічними аспектами професійної підготовки майбутніх юристів і передбачають:

- розвиток, сприйняття нового, позитивного;
- удосконалення логічної пам'яті, здатності до узагальнення;
- вдосконалення процесу абстрактного мислення.

На нашу думку, підготовка юриста-професіонала має ґрунтуватися на цілісній науковій методології, яка охоплює основи загальнонаукових знань і вмінь та узагальнений соціально-історичний досвід людства на базі суттєвого, прогресивного. Методологічні основи підготовки майбутніх юристів мають багатосторонню структуру, яка слугує фундаментом соціально ціннісної сторони професійної підготовки особистості, виховання та її освіти. Тобто правові знання юриста, що забезпечують його професійну активність, і є основою правосвідомості, а відповідно, - і професійної культури. Культура юриста-професіонала повинна бути вищою порівняно з правовою культурою інших громадян. При цьому слід наголосити, що сьогодні необхідно відмовитися від підготовки «юристів-середняків», від випуску дипломованих спеціалістів, які не мають необхідного рівня освіченості у своїй професії. Майбутнім професіоналам доцільно викладати юридичні науки на основі плюралізму думки вчених, юридичних шкіл, приділяти увагу розвитку творчого розуміння правових проблем, що виникають у суспільстві, давати необхідні практичні навички: виступати публічно, спілкуватися з людьми, кваліфіковано складати юридичні документи тощо.

У такому випадку, як зауважує І.Зязюн, головним напрямом оновлення юридичної освіти є її фундаменталізація, поглиблення спеціалізації, зв'язок навчання з юридичною наукою та різноманітними

видами юридичної практики [73, с. 38]. Ці критерії повинні бути закладені в основу реорганізації системи юридичної освіти, адже освіта – це не лише отримання певних знань, їх навчання, але, передусім, формування певної позиції особи. Для цього необхідно усунути хиби сучасної організації освіти, серед яких у літературі визначаються корпоративність, формально-примусовий і прагматичний розрахунок [41, с. 2-8].

На нашу думку, метою вищої школи загалом й окремого вузу, зокрема, має бути не лише підготовка та випуск осіб, здатних адаптуватися до ринкової економіки. Завдання вузу – підготувати осіб, здатних до інтеграції із суспільством, до роботи в умовах дійсно ринкової економіки. Якщо рівень вузів і їхніх студентів є вищим (саме так і має бути) ніж середній рівень суспільства, то в результаті такої інтеграції маємо зростання рівня функціонування суспільства в цілому. І в цьому полягають найважливіші аспекти функціонування вузів, їх роль у виведенні країни з кризи та їх подальшого розвитку. Виховання майбутніх юристів – це цілеспрямована, організована, послідовна та системна діяльність із боку учасників виховного процесу з метою формування у них необхідного рівня правової свідомості й професійної культури. Тому використання прогресивних засобів, форм і методів правового виховання допоможе донести до свідомості та поведінки майбутніх юристів такі варіанти дій, які містяться в положеннях, нормах, принципах Конституції та законах України, а також в інших правових приписах, які закріплені в суспільній свідомості й схвалені нею.

Формування у студентів певного рівня професійних знань, що знадобляться їм як у навчанні, так і в майбутній професійній діяльності, значною мірою залежить від їхньої зацікавленості та розуміння необхідності отримання інформації, що має правовий характер. Саме тому викладачі, науково-методичні працівники, котрі забезпечують навчально-виховний процес, повинні володіти певними педагогічними технологіями й викладати навчальний матеріал таким чином, щоб у студентів викликати

неабияку зацікавленість у необхідності його засвоєння. Такий підхід, на нашу думку, має сформувати підготовленого фахівця, який володіє методичними та методологічними навиками, уміє поєднувати індивідуальне навчання, самостійну підготовку та самовиховання, що надасть їм можливість набувати нових правових і професійних знань.

На думку І.Зязюна, важливою метою професійної підготовки є, з одного боку, забезпечення творчого характеру майбутньої діяльності спеціалістів, розвиток здібностей до гнучкої переорієнтації відповідно до зміни інститутів сучасного суспільства, орієнтованого на загальнолюдські цінності, а з другого – формування особистісних якостей людини, які визначають не тільки його чисто професійний характер, а й духовність, стиль мислення, рівень культури, інтелектуальний розвиток [73, с. 126].

Механізм формування професійної культури майбутнього юриста функціонує, розвивається та вдосконалюється відповідно до змін, які відбуваються в державі й у суспільстві. Зокрема, загальносоціальна, економічна, правова та політична стабільність є запорукою для нормального функціонування механізму правової діяльності, забезпечує реалізацію її мети. Досліджуючи взаємозв'язок і взаємообумовленість естетичного та гуманістичного аспектів освіти, І.Гарін указує на те, що гуманізація освіти відбувається більш органічно в естетично організованому середовищі. На думку автора, такі елементи, як естетичний характер спілкування суб'єктів педагогічного процесу, естетична організація матеріального середовища, в якому іде спілкування, естетична якість предмета пізнання, сприяють підготовці студентів до майбутньої професійної діяльності та забезпечують формування естетичної культури особистості [33, с. 534]. Таким чином, метою процесу навчання майбутніх юристів є не тільки забезпечення високого рівня їхньої освіченості й професійної підготовки, а й гармонійний розвиток особистості.

Важливим принципом гуманізації процесу навчання є принцип співдружності та співтворчості викладача і студента, адже розвиток

особистісних якостей майбутнього юриста, його природних задатків і здібностей відбувається активніше в процесі педагогічної взаємодії. Скажімо, серед установок, якими має керуватися викладач у процесі взаємодії зі студентами, виділяється цільова скерованість педагога на особистісний підхід, стратегію співробітництва, спільну життєдіяльність на основі міжсуб'єктного зв'язку, колективну організацію діяльності, коли колектив виступає генератором виявлення можливостей кожної особистості; діалогічність взаємодії, перевагу емпатії в міжособових відносинах. У принципі, говорячи про діалогічний підхід як основний фактор у взаємовідносинах викладача і студента, необхідно зауважити, що в умовах діалогічної взаємодії змінюються функції та ролі учасників педагогічного процесу. Викладач перестає просто вчити й виховувати; він стимулює студентів до розвитку, вивчає їхню активність, створює умови для самовиховання, активної навчальної та творчої діяльності майбутнього фахівця. Тобто рівноправне партнерство у спілкуванні, доброзичливість, емоційність, відкритість є основою діалогу, вони створюють умови для взаємного особистого росту та творчої активності.

Загалом гуманізація вищої освіти відіграє важливу роль у формуванні професійної культури майбутніх юристів. Усі структурні компоненти навчально-виховної системи повинні відповідати естетичним нормам і принципам. Зокрема, естетизація навчання сприяє подоланню репродуктивної діяльності як викладача, так і студента, активізації творчого потенціалу в навчально-виховній роботі вузу. В.Ходаков виділяє низку естетичних аспектів навчального процесу, які сприяють розвиткові й удосконаленню естетичних якостей студентів, серед них діалектичність, пропорційність етапів навчання; ритміка в процесі навчання; структурні та драматичні особливості в організації педагогічного процесу; культура мови викладача і його роль у формуванні взаємовідносин між суб'єктами навчального процесу [184, с. 109].

У принципі, на нашу думку, естетизація процесу навчання

передбачає передусім переосмислення мети, завдань і всіх компонентів педагогічного процесу. Із точки зору естетизації, метою педагогічного процесу є естетичний розвиток особистості студента, формування у нього потреби в активній творчій художньо-естетичній діяльності. В ролі змісту виступають фактори, що забезпечують досягнення цієї мети (єдність прийомів, форм і методів навчання та виховання на основі принципів особистісно-орієнтованого підходу, співдружності та співтворчості викладача і студентів). Результатом досягнення цієї мети є засвоєння естетичних знань, умінь та навиків, набуття естетичних цінностей, розвиток творчих здібностей викладача і студента. Така ціленаправленість процесу навчання студентів вищого навчального закладу сприяє ефективному формуванню естетичної культури особистості.

У процесі підготовки майбутніх юристів особливе місце має займати вироблення вміння спілкуватися. Підтримуючи думку, що спілкування – це передача думок та емоцій у процесі взаємовідносин між людьми, ми вважаємо, що необхідно додержуватися таких правил:

- сформулювати конкретну мету спілкування, скласти план його проведення;
- створити атмосферу довіри і взаєморозуміння, привернути увагу партнера, говорити про спільні проблеми;
- уміти переконливо висловлювати свої думки, уважно слухати і задавати запитання;
- не відволікатися від наміченої мети, вміти правильно сприймати партнера й володіти своїми емоціями;
- фіксувати одержану інформацію;
- закінчувати обговорення після досягнення мети.

У такому випадку організація навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі повинна забезпечувати гармонійну, багатогранну, професійну підготовку, яка спрямована на формування в студента активної, творчої позиції суб'єкта своєї життєдіяльності, котрий

усвідомлює, що його доля перебуває у його руках, враховує свою неповторну індивідуальну цінність і здатний жити у гармонії із суспільством (знайти самоцінне, власне, притаманне йому місце в суспільстві) та з природою (відчувати себе невід'ємною складовою частиною цієї природи), усвідомлювати взаємозв'язок і взаємозалежність усього у Всесвіті. Тому професійна підготовка майбутніх фахівців має здійснюватися з урахуванням пріоритетів особистості, традицій та можливостей регіону. Потреба в інтеграції процесів навчання і виховання, наукової та виробничої діяльності, культурного розвитку гармонійної, творчої, активної людини зумовлюється складністю розвитку і формування особистості в умовах трансформації соціально-економічних відносин у суспільстві та глобальними процесами з позиції її інтеграції у світовий освітній простір. Фахівець має бути здатним удосконалювати свої професійні якості, відтворювати й розширювати свій життєвий досвід, перетворювати матеріальні умови життя суспільства, його культуру, накопичувати і створювати нові цінності. Тому освіта передбачає підвищення рівня культури особистості, її духовно-моральне збагачення. Через систему світи кожне молоде покоління повинно постійно переходити на вищі щаблі культури, корелюючи з базовими загальнолюдськими вічними цінностями.

Аналіз історико-філософської, психолого-педагогічної та юридичної літератури свідчить про важливість завдання формування гармонійно розвинутої особистості. У зв'язку з цим освіта у системі вищої юридичної школи повинна будуватися, таким чином, щоб стимулювати самовиховання і самоосвіту, а також розвивати в студента культурні потреби, ціннісні уявлення, інтереси в галузі культури, орієнтувати його здібності на творчу діяльність. Можна й припустити, що творчість є цілісним процесом реалізації та самореалізації особистості. Як зауважує В.Сластенін, у процесі творчості реалізуються творчі можливості особистості й відбувається їх розвиток [160, с. 18-26]. На думку В.Скуратівського, необхідними

елементами організаційно-педагогічного устрою інноваційної університетської системи освіти сьогодення в Україні є, принципи неперервності, гуманізації, технологізації та механізм творчої взаємодії. Спираючись на досвід й успіхи реформування освітніх систем, дослідник визначає дві провідні тенденції – гуманізацію та технологізацію освітньої діяльності. При цьому технологічність освітнього процесу виступає одним з показників, параметрів його якості. Фактично, В.Скуратівський, знову ж таки торкається проблеми сталого розвитку освітянських інституцій та освітніх процесів, що у них реалізуються [158, с. 58].

Схильності і здібності кожної людини різні. Тому актуальною потребою розвитку особистості є прагнення, заохочення та сприяння саморозвитку схильностей і здатностей особистості. Необхідний розвиток, що гармонізує становлення людини, відчуття нею впевненості, корисності та доцільності як себе, так і інших людей, оточуючого середовища для сьогодення і майбуття. У такому випадку назріває об'єктивна необхідність у розробці програми формування професійної культури майбутніх юристів, яка передбачатиме не тільки озброєння студентів певним обсягом знань, а й формування певних навиків самостійної творчості, різнобічного самовдосконалення та самовиховання на основі врахування історичних, національних і культурних традицій українського народу.

Професійна підготовка майбутнього юриста та розвиток особистості студента можна охарактеризувати як перебудову свідомості й особистісне самопізнання, осмислення себе як особистості, пошук нових шляхів самореалізації і самоствердження. Зростання диференційованих форм творчої підготовки, відхід від уніфікації, пошуки нових природних джерел для професійного самовираження, утвердження неповторності кожного студента має лежати в основі всієї системи підготовки. Навчання та виховання студента на традиціях нашого народу – одне з найважливіших завдань вищої школи. У цьому процесі однаково роль мають відігравати всі суб'єкти навчально-виховного процесу. Причому, першість повинні

займати гуманітарні предмети, оскільки саме в межах вивчення гуманітарних дисциплін студент одержує левову частку такої інформації. Водночас, на нашу думку, питання формування студента як носія української культури, інтелігента повинні вирішувати не тільки викладачі-гуманітарії, а й представники інших дисциплін. Більше того, фахова підготовка студента не може в сучасних умовах обмежуватися лише орієнтацією на освоєння спеціальної культури. Фахова підготовка в сучасній вищій школі іманентно передбачає гуманітарний, соціально спрямований та орієнтований, культуро-формуєчий вимір студента.

Загальна культурна ситуація у нашому суспільстві є досить складною і неоднозначною. Відчутно на це впливає історичний фактор. Провінційний статус українського як загальнокультурного явища культивувався не одне століття. Як результат, на час відновлення української державності українство як соціокультурне середовище було обтяжене усвідомленням власної меншовартості, хуторянства, вторинності. У суспільстві відповідно насаджували уявлення про українську культуру, літературу, мистецтво, як архаїчні, як такі, що народжені сільським побутом і не притаманні сучасному місту, не можуть виступати фактором модернізації. Особливість сучасного буття української культури полягає в тому, що її розгортання має відбуватись як процес одночасного відродження національного культурного середовища з його модернізацією, органічним уходженням у загальноцивілізаційний соціокультурний контекст. Це означає, що вища освіта має кардинально змінити соціокультурні засади свого розвитку, оскільки покликана готувати фахівців, які мислять творчо і соціальноорієнтовані. Йдеться про те, зазначає Я.Болубаш, щоб формувати не лише носія знань, а й творчу особистість, здатну використовувати отримані знання для конкурентоспроможної діяльності в будь-якій сфері суспільного життя [16, с. 23].

У сучасних умовах давати знання студенту є недостатньою, хоч і

дуже важливою ціллю. Це пояснюється тим, що знання, хоч і є провідним елементом у системі освітніх цінностей студента, всієї системи собою не вичерпують. Адекватнішими в сучасних умовах виступають динамічні процесуальні елементи цієї системи – творчі, змінні, взаємозамінюючі, компенсовані тощо. Завдання формування творчої індивідуальності студента вимагають нової філософії у відносинах викладача та студента. Ідеться про відому «педагогіку співпраці», яка досить ефективно впроваджується в освітніх системах передових країн світу. Класична філософія освіти будувалася на суб'єктно-об'єктній концепції відносин у системі освіти. Згідно з нею викладач виступав активним, домінуючим учасником навчально-виховного процесу, а студент сприймався в ролі пасивного споживача освітніх послуг. За такої системи освіти роль викладача визнавалася провідною не лише в процесі навчання й виховання, а й у результатах. Тобто йдеться не лише про відповідальність викладача за результати навчання студента і певною мірою, а й про його безвідповідальність.

Педагогіка співпраці впливає із філософії об'єкто-суб'єктних відносин у процесі функціонування суспільства в цілому та у сфері освіти зокрема. Тут активними виступають і викладач, і студент. Для цього вони мають бути залучені в атмосферу творчого процесу, хоча провідна роль належить викладачеві, його педагогічній майстерності, особистим якостям тощо. Саме викладач має створити на занятті зі студентами ситуацію проблемності, невизначеності, інваріантності її вирішення. Він покликаний ініціювати дискусію, залучити до нього максимальну кількість студентів, заохотити атмосферу вільнодумства.

У контексті формування професійної культури майбутнього юриста постає проблема формування індивідуальності студента. І не випадково, адже жодна сучасна суспільно-історична модель соціуму не може продуктивно функціонувати, незважаючи на індивідуальні потреби, інтереси, ідеали, прагнення кожної людини. Кожна епоха в історії створює

певний тип об'єктивних умов для індивідуального розвитку особистості. Можна впевнено стверджувати, що сучасний етап людства наблизився до гострої необхідності створення як якісно нових умов для розгортання сутності індивідуальності, так і формування якісно нового рівня самої індивідуальності.

У соціально-філософській літературі є багато визначень індивідуальності. Не вдаючись до їх переліку, зазначимо, що індивідуальність нерозривно пов'язана з явищем особистості. Це дві глибинні сутності індивіда. Без особистості окремої людини немає її індивідуальності й навпаки. В явищі індивідуальності фіксуються оригінальні прояви особистості окремої людини. Разом із тим індивідуальність – це основна системоутворююча ознака особистості, відображення соціального суб'єкта в єдності загального, особливого та індивідуального (неповторного).

Вища школа сьогодні покликана формувати цілісність особистості як індивідуальності. Це досить складне завдання, однак в основі його вирішення лежить індивідуальний підхід до навчально-виховного процесу. Таким чином, викладач повинен мати доступ до кожного студента. Діалогічні, дискусійні методи освітнього процесу відіграють у цьому неабияку роль. На нашу думку, навчально-виховний процес у вищій школі повинен орієнтуватися на підготовку високоосвічених фахівців із глибокою національною та загальноцивілізаційною свідомістю, широкою правовою, комунікативною, моральною та естетичною культурою, сучасним економічним, екологічним мисленням. Сучасний студент – це в майбутньому патріот своєї держави, соціально-активна та відповідальна особистість, вихована на традиціях поваги до людини, людської гідності, до батьків та рідної землі. Це фахівець, який знає свої професійні обов'язки, вільно орієнтується в історії розвитку, фахової галузі діяльності, її перспективах. Однаковою мірою такий фахівець репрезентує соціальні якості громадянина. Він має орієнтуватися в основних «лініях» історії

власного народу, його традиціях, бачити єдність поколінь українського народу, його місце у світових процесах. Тут і усвідомлення сучасної України як великої європейської держави з віковічною історією, її місця та ролі у світовому, економічному, політичному, духовно-культурному розвитку.

Репрезентуючи «родові риси» сучасного українського суспільства, студент має формуватись як індивідуальність, як фахівець, як громадянин. Це покладає особливу відповідальність на процес його виховання. Стрижневою лінією останнього має виступати ідея самореалізації особистості. У вищому закладі освіти мають бути створені всі умови для того, щоб студент вільно розкрив себе як творча особистість, яка має неповторні, унікальні людські якості. Потреба самореалізації – базова потреба особистості. Наприклад, В. Муляр стверджує, що самореалізація особистості виступає як вільне розкриття індивідуальності в процесі її багатогранної діяльності, як опредметнення сутнісних можливостей особистості в процесі вільної діяльності – самодіяльності, здійснюваній в індивідуальній формі [124, с. 90]. Тому в системі вищої освіти має бути створена атмосфера, в якій студент зможе актуалізувати власні потреби, виділити серед них самореалізацію як домінуючий мотив свого перебування в стінах освітнього закладу. Проте самореалізація особистості студента неможлива без розкриття його індивідуальності. Звідси – важливість індивідуальних форм навчання і виховання. Сьогодні виховання не матиме очікуваного ефекту, якщо воно буде розраховане на так званого усередненого вихованця.

У Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття») зазначено: «Вища освіта насамперед має виконувати культуротворчу функцію. Її зміст полягає в тому, що, з одного боку, вища освіта повинна завершити процес освоєння людиною культурного простору, з іншого – вона має виступити в ролі ініціатора втілення в суспільстві нових тенденцій, у яких адекватно відобразяться найвизначніші напрями розвитку

сучасного світу. Студент, котрий прийшов у систему вищої школи, на попередніх стадіях навчальної діяльності повинен, звичайно, освоїти базові знання, уміння та навички людини культурної, у тому числі людини культурно-національної. Він має орієнтуватися в специфіці українського культурного поля, в історії, традиціях, усталених способах поведінки українства. Молода людина зобов'язана знати основи інтелектуальних, наукових, духовних досягнень нашого народу в контексті цивілізаційного поступу. Це дасть їй можливість сприймати поле культури як цілісне, внутрішньо взаємопов'язане, загальносвітове й одночасно бачити в ньому національний аспект як певну окремішність. Вища освіта має завершити цей процес переводом базових знань, умінь, навиків українського та загальнолюдського як такого в глибокі переконання, тверду національно-державницьку позицію, в систему цінностей національного і цивілізаційного змісту» [52, с. 34].

3.2. Стратегія філософії розвитку професійної культури майбутніх юристів

В умовах практичного здійснення стратегічного курсу на розбудову і зміцнення України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави постійно зростає важливість забезпечення належного рівня розвитку професійної культури юристів.

Успіх багатьох соціальних, економічних і політичних перетворень, реалізація конституційного принципу верховенства права значною мірою залежать від соціально-правової активності суб'єктів права, їхнього законослухняності та професійної підготовки кадрів юристів. Адже без глибокого розуміння соціальної ролі права, суті та змісту правових норм,

значення правових відносин неможливе свідоме сприйняття і виконання юристами правових приписів. Отже, однією з передумов формування правової держави є висока професійна культура юриста. Вивчення процесів які впливають на формування професійної культури юристів, її сутності, закономірностей є необхідним для успішного розвитку юридичної науки й освіти на сучасному етапі.

На процес формування професійної культури майбутніх юристів безпосередньо впливають такі загальні обставини:

- рівень економіки, життя населення та його ставлення до суспільних перетворень, що відбуваються сьогодні в Україні;
- діяльність усіх державних органів, засобів масової інформації та їхній вплив на свідомість, волю, поведінку й переконання громадян;
- досвід населення, його ставлення до культури, традицій, звичок, побуту, соціальних відносин тощо;
- професіоналізм науково-педагогічних працівників, рівень їхньої педагогічної майстерності та педагогічної культури.

Професійна культура юриста, на думку А.Лікаса, тією чи іншою мірою впливає на процес правотворчості, правозастосування, правосуддя [103, с. 76]. Виходячи з цього, зауважимо, що професійна культура юриста обов'язково включає професійні знання та практичні навички професійної діяльності, які отримані під час навчання у вищому навчальному закладі. Також на процес формування професійної культури юриста суттєво впливає його професійна правосвідомість, яка займає самостійне місце в механізмі правового впливу. Це обумовлено тим, що існування права нерозривно пов'язане з людиною.

У науковій літературі утвердилося розуміння професійної правосвідомості як однієї з колективних форм правової свідомості, носієм якої є юристи. Вона, як зазначає В.Соколов, становить собою систему правових поглядів, знань, почуттів, ціннісних орієнтацій та інших структурних утворень правової свідомості спільноти людей, котрі

професійно займаються юридичною діяльністю і мають спеціальну освітню й практичну підготовку [165, с. 110-111]. У принципі концепція професійної правосвідомості є основою для розуміння та визначення поняття професійної культури майбутнього юриста.

Кожна юридична професія має свою якісну визначеність, що вносить специфіку в правосвідомість представників тих або інших юридичних спеціальностей. На нашу думку, вона формується якраз у процесі навчання майбутнього юриста у вищому навчальному закладі. Очевидно, що майбутні юристи мають стати носіями такої професійної правосвідомості, яка поєднує загальні для всіх юристів та специфічні групові елементи. Останнє зумовлено тим, що правознавці найбільш тісно пов'язані з практикою забезпечення регулятивного впливу права на суспільні відносини. Вона характеризується вищими формами соціально-правової активності, застосуванням права, правовим вихованням, правотворчістю.

Специфіка діяльності правознавця у сфері юридичної практики обумовлює необхідність спеціальної юридичної освіти, що є основою ознакою й умовою формування та функціонування дійсно професійної правосвідомості. Професійна правосвідомість включає знання теоретичні й практичні, які отриманні в процесі правового навчання і правової практики. Зрештою, на думку В.Соколова, у теорії права професійна правосвідомість розглядається як правосвідомість винятково юристів, які володіють професійно-юридичними знаннями на фаховому, професійно-практичному або теоретичному рівні [165, с. 100-103]. Проте складні сучасні суспільні процеси значно збільшують психічне та фізичне навантаження на юристів, що негативно впливає як на якісні показники в правозастосовчій і правозахисній діяльності, так і на професійну правосвідомість. Унаслідок такого виду перенавантажень, пов'язаних із виконанням службових обов'язків, у юристів з'являються соціальна апатія, розгубленість, сумнів у своїх силах, побоювання застосування законних

санкцій, що призводить до порушень службової дисципліни, законності та неефективної діяльності.

Успішне подолання наслідків кризових явищ можливе за наявності сформованої в юристів стійкої професійної правосвідомості, що є основою професійної культури. Тому правосвідомість, стверджує П.Рабінович, під якою розуміють систему понять, поглядів, уявлень і почуттів із приводу діючого чи бажаного права, а також діяльності, пов'язаної з правом, повинна формуватися ще в процесі навчання у вищому навчальному закладі [150, с. 43]. Правосвідомість забезпечує трансформацію правових знань у правові професійні звички, виробляє відповідні почуття та емоції у юриста, що безпосередньо впливають на професійну культуру. Для правосвідомості, а саме для професійно-юридичного її елемента, важлива не тільки самосвідомість діючого права, але й оціночний момент поведінки, що є проявом адекватного рівня професійної правової культури [174, с. 359].

Щоб відповідно оцінити рівень професійної правосвідомості та її розвитку, варто нагадати, що за глибиною відображення правової дійсності зазвичай виділяють три рівні правосвідомості: повсякденний (емпіричний), науковий (теоретичний) і професійний. Професійна правосвідомість за рівнем відображення права належить до теоретичної свідомості. В.Попков вважає, що вона формується в процесі пізнання правової системи суспільства, сутності й ролі права, вивчення різних юридичних дисциплін, у ході практичної діяльності з реалізації права [174, с. 443]. Отже, правова свідомість юристів повинна бути теоретичною, тобто, в даному випадку, доцільно використовувати такий термін, як ідеологічний рівень.

На нашу думку, важливим критерієм характеристики професійної правосвідомості є наявність певної теоретичної та практичної юридичної підготовки носіїв правовідносин. Цей аспект визначається обсягом і якістю правових знань, їх співвідношенням з іншими знаннями та

можливістю практичного втілення тощо. Для поняття професійної правосвідомості (у теоретичному й практичному вимірах) необхідно охарактеризувати якісні рівні правосвідомості – науковий, повсякденний, професійний.

Формально науковий рівень правосвідомості учених-юристів не пов'язаний із щоденною юридичною практикою. Цей рівень є результатом специфічної наукової діяльності на основі використання особливих методів дослідження юридичної практики з метою її пізнання і зміни. Оскільки науковий рівень правосвідомості є результатом фахового дослідження й узагальнення юридичної практики, то практичний рівень є ніщо інше, як професійна правосвідомість, пов'язана з практикою, але іншого рівня якості, методів усвідомлення юридичної дійсності та засобу впливу на неї. До таких висновків дійшов Н.Соколов, який розглядає практичну й науково-теоретичну правосвідомість як певні рівні професійної правосвідомості [165, с. 102]. Такий підхід до розуміння виходить зі змісту терміна «практика», під яким розуміють усі види чуттєво-предметної діяльності людини. Тому й повсякденна професійна правосвідомість є правосвідомістю практичною. Практична діяльність – головна умова формування правосвідомості. Без неї немає і правосвідомості.

Говорячи про особливості професійної правосвідомості, слід зазначити, що професійна відрізняється від повсякденної, насамперед, за обсягом і методом усвідомлення юридичної діяльності, якісною структурою правосвідомості, рівнем знання правових явищ тощо. У практичній діяльності нерідко це зводиться до формального розмежування за дипломом правознавця того чи іншого рівня освіти. Критерієм оцінки стає насамперед конкретний обсяг юридичних знань, що отримуються у вищому навчальному закладі і задовольняють можливості виконання професійної діяльності, пов'язаної з юридичною практикою. За сформованою практикою юридична освіта є нормою для правознавців.

Спеціалісти, котрі не мають юридичної освіти, а опановують її в процесі практичної діяльності й досягають певного рівня професійної правосвідомості, на сьогодні у своїй переважній більшості не можуть задовольняти потреб суспільства. Рівень юридичної освіти носіїв професійної правосвідомості потребує якісної зміни за допомогою обов'язкового навчання у вищому навчальному закладі.

У науковій літературі утвердилося розуміння професійної правосвідомості, яка становить собою систему правових поглядів, знань, почуттів, ціннісних орієнтацій та інших структурних утворень правової свідомості спільноти людей, які професійно займаються юридичною діяльністю, що потребує спеціальної освітньої і практичної підготовки [165, с. 10-12]. Тобто, до певної міри можна погодитися із твердженням В.Темченко, що професійна правосвідомість формується внаслідок спеціальної освітньої підготовки та практичної діяльності й характеризується єдністю соціальних завдань, форм і методів професійної діяльності [171, с. 27].

В основі аналізу індивідуальної професійної правосвідомості майбутнього юриста повинне міститися положення про нерозривну єдність форм свідомості й діяльності. Не менш очевидно, що специфіка юридичної діяльності наповнює певним чином його професійну правосвідомість. У такому випадку визначення професійної правосвідомості можна сформулювати таким чином: професійна правосвідомість юристів – це правосвідомість специфічної групи осіб, котрі професійно займаються правознавчою діяльністю, мають фахову освіту й підготовку та стійку систему професійно-етичних і правових поглядів, соціально-психологічних установок щодо реалізації норм права, всієї практичної юридичної діяльності, спільні духовні цінності, інтереси.

Основними шляхами щодо формування професійної правосвідомості та правової культури є правове виховання і правова освіта, які здійснюються через певні форми й методи. Наприклад,

формами правовиховної роботи з майбутніми юристами слід вважати: правове виховання; правове навчання; юридичну практику; індивідуальну правовиховну роботу та правове самовиховання. Указані форми, у свою чергу, реалізуються через окремі методи. Наприклад, до методів правового виховання належать такі: переконання, позитивний приклад, вирішення юридичних казусів, заохочення, наслідування тощо; до методів правового самовиховання доцільно віднести самопізнання, самооцінку, самопорівняння, самообов'язковість, самопримус; до методів індивідуальної роботи – переконання й примушення, вправи й тренування, заохочення, підтримку, стимулювання, створення перспектив, примус і осуд, пізнавальну бесіду, наставництво, спостереження, експеримент, узагальнення думок інших працівників тощо.

Ми дотримуємося думки, що правове виховання студентів – це цілеспрямована, організована, послідовна та системна діяльність із боку учасників правовиховного процесу з метою формування у них необхідного рівня правової свідомості й професійної культури. Ефективність правового виховання майбутніх юристів – це, передусім, отриманий результат, який вимірюється співвідношенням досягнутого рівня правовиховної роботи і тією бажаною метою, яку ставили перед собою педагоги й інші учасники правовиховної роботи та яку необхідно було досягти. На цій підставі можна стверджувати, що основними завданнями є такі: виховання поваги до прав і свобод людини, її гідності, усвідомлення ролі юриста в реалізації та забезпеченні її прав і свобод; сприяння закріпленню у свідомості майбутнього юриста правових установок, правових переконань, правових навиків, правових умінь та правових почуттів; вироблення необхідного правового мислення, волі, вмілого реагування в складних екстремальних ситуаціях; на основі отриманих правових знань і установок, уміння творчо й активно виконувати свої функціональні обов'язки, свідомо обирати правомірні варіанти поведінки, тверді переконання в необхідності права для належної життєдіяльності суспільства, його членів, а також

дотримуватися чинного законодавства, брати активну участь у боротьбі з правопорушеннями тощо.

До форм правового навчання відносять навчання через співпрацю, рольову гру, організаційне навчання (семінари, диспути, конференції, колоквиуми). Діалектичний підхід до правового виховання дає змогу зрозуміти, що це – всеосяжний суспільний процес. Процес виховання виступає головним стрижнем формування людини. Причому, з одного боку, – це широкий процес, що відбувається під впливом не тільки ідеологічних факторів, а й об'єктивних умов їхнього життя, з іншого – це виховання як цілеспрямований вплив суспільства на свідомість людей, на їхню вдачу, звичаї, риси характеру, мотиви й тип поведінки, характерні для правового виховання як одного з його напрямів.

Якщо підійти до дослідження цієї проблеми з урахуванням сучасних досягнень різних наук, то стає очевидним, що правове виховання – процес, який триває у просторі й часі, який не може протікати без суперечностей. Тому стан правової вихованості, досягнутий будь-яким суб'єктом, – тільки момент цього процесу, а діяльність із правового виховання – необхідний, найважливіший бік цього процесу. Зрозуміло, що організована діяльність із правового виховання в процесі формування професійної культури повинна бути такою, щоб нейтралізувати, витиснути, перемогти все негативне.

Таким чином, правове виховання – це організована діяльність у процесі якої правосвідомість ніби накладається на визначені, уже сформовані потреби, нахили, звички, інтереси, цінності, «вбирає» їх і містить власні правові цінності. У свою чергу, у правосвідомість проникають нові цінності, набуті відповідно до прогресивного поступу суспільства. Для прикладу С.Сливка зауважує те, що метою правового виховання є «забезпечення свідомої правомірної поведінки» [161, с. 26-28]. Окремі автори пропонують докладні формулювання, які, проте, не можуть містити всієї сукупності цілей, що визначають правовиховний

процес. Тому, на його думку, найбільш перспективним є виявлення «програмної стратегічної мети правового виховання», що сформульовані як «формування і розвиток демократичної, правової, соціально спрямованої правосвідомості та професійної культури» [161, с. 11]. Відповідно до неї розробляються проміжні завдання, причому останні доволі динамічні через пристосованість до певної історичної ситуації. За таких умов правове виховання залежить від сформованого до цього часу типу людини й суспільства, від рівня розвитку держави та права, науки, а також від особливостей суб'єктів, на яких має впливати. Мета виховного процесу – формування у майбутніх юристів установки на високу професійну культуру.

У принципі метою правового виховання майбутніх юристів є формування в них професійної правосвідомості, яка є основою професійної культури. Причому правове виховання розглядається як у широкому, так і вузькому розумінні. У широкому розумінні, правове виховання – це вплив усіх правових факторів соціального життя, включаючи правову систему, на формування в індивідів і колективів людей певних правових якостей, що відповідають досягнутому в суспільстві рівню правосвідомості. У вузькому розумінні правове виховання – це цілеспрямований, повсякденний, систематичний вплив юридичної теорії та практики на свідомість людини для виховання в неї відповідного рівня правосвідомості, культури й зразкової правомірної поведінки [172, с. 119]. Ми вважаємо, що правове виховання майбутніх юристів – це цілеспрямована, систематична діяльність, вплив юридичної теорії та практики на свідомість особи з метою виховання і формування в неї професійного рівня правосвідомості та сумлінного ставлення до законів нашої держави. Природно, що воно має враховувати цілком конкретні соціально-правові реалії.

Правове виховання, і зокрема нормативне, готує майбутнього юриста до діяльності у всіх сферах професійного й соціального життя. Це

було б неможливим, якби соціально-нормативному вихованню не була властива здатність “залучення” елементів усіх видів виховного впливу, що стають його сутністю. Це необхідність формування у свідомості вихованця переконань, установок, мотивів активної правомірної поведінки, формування в соціально-комунікативних якостей особистості.

Правове виховання тісно взаємодіє з іншими видами виховання: моральним, естетичним, економічним та інше. Одне з найважливіших завдань моральної культури юриста полягає в тому, щоб допомогти суб’єкту не лише сприйняти межу дозволеного правом, але й визначити для себе іншу межу, що не допускає за межі морального – у граничну зону правомірної, але вже аморальної поведінки.

Основними вимогами морально-правового характеру, що ставляться до діяльності юриста та формуються через правове виховання, є:

- ставлення до людини як до вищої цінності, повага і захист прав та свобод, людської гідності, відповідно до міжнародних правових норм, загальнолюдських принципів моралі;
- використання наданих законом юристу прав розумно, гуманно, відповідно до принципів соціальної справедливості, громадянського, службового й морального обов’язку;
- принциповість, безкомпромісність у боротьбі зі злочинністю, об’єктивність і неупередженість у прийнятті рішень;
- бездоганність особистої поведінки на службі й у побуті, чесність, турбота про професійну честь, суспільну репутацію;
- свідомо дисципліна, ретельність і розумна об’єктивно обґрунтована ініціатива, професійна солідарність, взаємодопомога;
- постійне вдосконалення професійних умінь і навиків, знань у сфері права, службової етики, розширення інтелектуального світогляду, творче засвоєння необхідного для служби вітчизняного і зарубіжного досвіду.

Разом із тим слід зазначити, що ці вимоги залишаються лише побажаннями, якщо їхня необхідність для суспільства не стане усвідомленою необхідністю для майбутніх юристів ще у процесі навчання у вищому навчальному закладі. Тому особливість формування моральної культури майбутніх юристів за жодних умов не зводиться до інформування їх про те, як потрібно (чи не потрібно) поводитися в тій чи іншій життєвій ситуації. Сутність сформованої моральною культурою регуляції полягає в тому, що вона перетворить зовнішні вимоги до правомірної поведінки, коли дії особи у сфері правового регулювання суспільних відносин засновані на свідомому виконанні вимог норм права і виражаються в їхньому дотриманні, виконанні й використанні [143, с. 117]. У цьому плані професійно-правова культура виступає як фактор, вплив якого так закріплює у свідомості особи моральні та правові вимоги й уявлення, що перетворює їх у внутрішні потреби, у переконання й наміри, підкріплені сталими моральними почуттями, звичками, моральними якостями, професійними уміннями та навичками даної особи.

Моральна культура майбутнього юриста, концентруючи в собі найважливіші ідеї, погляди, орієнтації щодо утвердження прав і свобод людини, повинна перетворитись у важливий засіб застереження професійної діяльності від неправильних кроків в осмисленні й вирішенні правових ситуацій сьогодення. Вплив моральної культури на діяльність юриста багато в чому визначається і тим, що, виконуючи свої соціальні функції, беручи участь у правозастосовній діяльності, зіштовхуючись зі злочинним світом, юрист починає по-новому ставитися до норм моралі, права, добра і зла, невідворотності покарання й безкарності. Тому під час вирішення завдання формування моральної культури майбутніх юристів виникає необхідність в оволодінні ними цілим комплексом спеціальних (етичних, правових, психологічних, філософських тощо) знань, умінь, навиків.

Під засобами формування правової культури майбутнього юриста

ми розуміємо механізм передачі змісту правової інформації. До них належать живе слово, засоби масової інформації, художні й наочні засоби. Однак у юридичній літературі не міститься чіткого розмежування між засобами та формами правового виховання. З іншого боку, як зазначає С.Сливка, доцільно говорити про правову пропаганду і правове навчання як про форми правового виховання, а не засоби [162, с. 54]. Тут необхідно зазначити, що застосування до пропаганди, агітації, навчання й інших видів ідеологічної діяльності понять «форма» чи «засіб» залежить від того, з чим вони зіставляються: стосовно мети вони виступають як засіб її досягнення; стосовно змісту діяльності – як форма її вираження чи організації. Урешті він виокремлює як організаційні форми правову освіту, правову пропаганду, виховний вплив юридичної практики й самого права [162, с. 11]. Поряд із правовою пропагандою окремі автори, зокрема М.Ануфрієв, виділяють і агітацію, що може відігравати не менш важливу роль у правовому вихованні, а також індивідуальні форми виховної роботи [4, с. 128].

На нашу думку, формами правовиховної роботи з майбутніми юристами є такі: правова пропаганда, правове навчання, правова практика, правове самовиховання. Правова пропаганда, на думку С.Сливки, становить собою провідний вид масової ідеологічної роботи, у ході якої на основі наукової інформації про правову дійсність виробляється, насамперед, емоційне сприйняття правового регулювання суспільних відносин і формується готовність беззаперечно виконувати наявні в законі правила поведінки [161, с. 74]. Її, як ми вважаємо, правильно розуміють у єдності трьох основних функцій – вивчати, пропагувати, організовувати правове буття. Разом із тим головним її призначенням є поширення ідей, принципів права, правових знань, позитивного досвіду діяльності правоохоронних органів, тобто забезпечення правової інформованості. Саме в правовій пропаганді закладено відомі резерви поглиблення знань про суспільство, державу, демократію та право. За допомогою правової

пропаганди майбутній юрист накопичує і засвоює правову інформацію за своїми оціночними установками, після чого сама правова інформованість стає основою формування і прояву оціночного ставлення працівника до суспільства й процесів, що відбуваються в ньому, до демократичної правової реальності. Правова інформованість стає одним із найдієвіших факторів формування, здатності працівника підкорятися правовим вимогам, організувати свою поведінку згідно з ними, через внутрішню необхідність [162, с. 77]. У процесі навчання відбувається процес засвоєння правових знань, виховання в майбутніх юристів поваги до закону, до прав людини, формування причетності до законності й правового порядку [172, с. 90].

Наступною формою правового виховання є *самовиховання*, визначення якого дається в словниках і довідниках по різному. Для прикладу, самовиховання тлумачиться як усвідомлена, цілеспрямована діяльність людини, спрямована на вироблення й удосконалювання своїх соціальних якостей відповідно до ціннісних орієнтацій, що складаються під впливом суспільних умов виховання [46, с. 148]. О.Димитров дотримується думки, що самовиховання – це організована, цілеспрямована діяльність особистості, яка спрямована на формування в себе позитивних рис характеру, професійно-ділових якостей і норм поведінки, які визначаються особистими інтересами й потребами суспільства [55, с. 122].

Проблематика самовиховання особистості ще недостатньо досліджена, тому формування професійної культури майбутніх юристів через самовиховання має реальний теоретико-методологічний та практично-методичний потенціал. У сучасних умовах для самовиховання краще застосовувати цілісну систему методів, а саме: самопізнання, самооцінку, самопорівняння, самообов'язковість і самопримус.

Самопізнання є важливим кроком на шляху до самовдосконалення (треба вивчати свої особисті якості, характер, темперамент, пам'ять, щоб здійснювати самоаналіз й аналізувати результати своєї діяльності,

особисту поведінку.

Самооцінка визначається через світогляд, ідеали, рівень розвитку особистості та є результатом порівняння себе з ідеалами за тими чи іншими параметрами.

Самопорівняння – як різновид самооцінки – має вираження через порівняння себе з іншими з метою запозичення в оточуючих осіб і знаменитих фахівців (юристів, політичних діячів) позитивного досвіду.

Самообов'язковість – це внутрішня вимога до самого себе, до своєї поведінки. Вона приймається за внутрішнім переконанням у її необхідності.

Самовправа заснована на формуванні стійких навичок поведінки як у практичній юридичній, так і в побутовій діяльності.

Нарешті, самопримус – вольове зусилля, спрямоване на подолання труднощів, які не сприяють додержанню вимог законів тощо. Але цей примус повинен використовуватися не часто і не бути основним засобом.

Крім вищезазначених методів самовиховання, можна використовувати й інші (самоконтроль, самозвіт, самозаохочування). У подальшому в міру зростання рівня усвідомлення самовиховання, необхідно скласти особисті правила, що визначатимуть лінію поведінки, систему вчинків у різних умовах, що сприятиме подоланню ситуативного характеру програми самовиховання.

Найважливішою ознакою професійної правосвідомості є знання, правильне розуміння сучасного права, правових принципів, політичних, економічних й ідеологічних завдань, які майбутній юрист отримує завдяки освіті. Більш високим рівнем правових поглядів є перехід від простого знання права до його наукового пізнання, що відбувається через розуміння права в його цілісності та єдності із суспільним буттям.

Особлива роль у формуванні наукового світогляду особистості належить юридичним наукам. Ця роль визначається змістом і соціальним призначенням права. Для студентів, змістом праці яких є юридична

діяльність, виняткове значення мають галузеві та спеціальні юридичні дисципліни, що складають базу їх загальної спеціальної підготовки. Вони також беруть участь у формуванні правового світогляду. Таким чином, на думку А.Бодалева, правова освіта слугує однією з необхідних умов формування правових знань майбутнього юриста і забезпечення його професійної активності, вона до того ж є основою правосвідомості [14, с. 7].

Категорія «освіта» у професійній правосвідомості юриста включає і деякі знання неправового характеру, що використовуються в правозастосовчій діяльності (наприклад знання у сфері філософії, психології, фізіології, медицини, релігії). Без них неможлива сама по собі така діяльність. Тобто ідеться про спеціалізовані знання та вміння, які мають значення для якості, глибини знань у структурі професійної правосвідомості й для результатів професійної діяльності. Коли професійна культура набуває цілісного характеру, юрист проявляє здатність до самоорганізації та до професійного самовдосконалення. Правові рішення перестають носити репродуктивно-виконавчий характер, активно проявляють себе як результат інваріантного осмислення явищ навколишнього середовища. Відповідно, творчим характер діяльності може бути за умови, коли професійна культура здатна генерувати самостійні ідеї, думки, рішення, спонукати юристів до виявлення творчого професійного підходу до осмислення правових явищ. Для цього потрібен високий рівень сформованості професійної культури, здатність проявляти її у найважливіших сферах правового життя.

Ознайомлення з результатами наукових досліджень, присвячених функціонуванню самоорганізованих систем, дало нам змогу звернути увагу на необхідність виділення складових елементів правової культури особистості. Сформованість професійної правової культури майбутнього юриста передбачає правову освіченість, правову розвиненість і правову вихованість, які зумовлюють його правову соціалізацію. Правова

вихованість майбутнього юриста передбачає повагу до закону й законності, ставлення до них як до соціальних цінностей, дотримання цивілізованих норм життя і демократичних способів вирішення проблемних ситуацій з урахуванням права як надійної сили, що здатна захистити права й свободи людини [14, с. 9]. Також вона включає потребу та бажання поводитися правомірно, прагнення до усвідомленого вибору правомірних способів і засобів задоволення потреб та вирішення своїх потреб, прагнення до утримання інших людей від правопорушень і девіантної поведінки, участь у підтриманні правопорядку в різних (штатних чи позаштатних) ситуаціях. Отже, рівень розвитку правової освіченості, розвиненості та вихованості визначає рівень сформованості професійної правової культури.

Професійна культура – це результат впливу суспільного середовища, засобів масової інформації, навчально-виховного процесу навчальних закладів професійної освіти, виховної роботи державних органів. Це сформована духовно-практична властивість юриста, що допомагає йому в налагодженні правових відносин із суспільством, іншими людьми, цінностями культури. Наявність цієї духовно-практичної властивості свідчить не тільки про досягнення окремого індивіда, рівень його правової освіченості, вміння проявляти правову активність у повсякденному житті, професійній діяльності, але й про підсумки шляху становлення професійної правової культури. Тобто погляди, переконання, потреби, інтереси є тими засобами виявлення професійно-правової культури майбутніх юристів, що мають внутрішній характер і насамперед зорієнтовані на забезпечення процесу правового самовизначення. Разом із тим рівень професійної культури як якість усе більше виявляється в системі комунікативних, пізнавальних, організаційних дій юриста.

Правове виховання і правова освіта майбутнього юриста становить собою цілеспрямовану й систематизовану діяльність викладачів у навчально-виховному процесі, вплив юридичної теорії та практики на

свідомість студента з метою виховання і формування професійного рівня правосвідомості з урахуванням існуючих соціально-правових реалій. Адже суттєве підвищення ефективності підготовки майбутніх юристів неможливе без кардинальної реорганізації існуючої системи професійної освіти, без створення адекватного сучасним вимогам механізму підбору, розстановки, підготовки і підвищення кваліфікації кадрів юристів.

У цьому випадку зазначимо, що в контексті предмета дисертаційного дослідження йдеться про формування комплексу правових якостей належного рівня відповідно до вимог професійно культури. Найбільш суттєвими з них є такі:

- знання і розуміння права (основні поняття та категорії, підвалини галузей права, законодавства та нормативно-правових актів);
- повага до права як до системи нормативних постанов, що базується на ідеї демократії, справедливості й свободи (попри певне і цілком природне критичне ставлення до чинного законодавства та правової діяльності);
- неухильне дотримання і повага до прав, свобод та обов'язків як громадян, так і колег по службі;
- правова позитивна відповідальність, постійна внутрішня готовність до виконання службових обов'язків і повноважень;
- активна правова діяльність щодо надання юридичної допомоги населенню та колегам, потреба у правовому самовдосконаленні.

У такому розумінні професійної правосвідомості обов'язковою складовою частиною є особлива сфера діяльності суб'єкта правосвідомості – діяльність професіонала у сфері правової практики. Відсутність цієї ознаки в суб'єкта правосвідомості, як стверджує В. Темченко, свідчить про непрофесійний характер його правосвідомості [171, с. 22]. Таким чином, професійна правозастосовна діяльність або інша юридична практика суб'єктів – одна з основних характеристик їхньої професійної правосвідомості.

Отже, дуже важливим є формування у майбутнього юриста як професійної правової свідомості, так і професійно-правової культури. Це передбачає творче, діюче, динамічне й систематичне усвідомлення правового середовища, формування системи знань про право.

3.3. Методика та аналіз експериментального дослідження системи юридичної освіти

Систему юридичної освіти можна представити згідно з концептуальними положеннями розбудови національної системи освіти як сукупність взаємопов'язаних складових частин, що функціонує в певному соціокультурному середовищі відповідно до притаманних закономірностей та принципів із метою ефективної підготовки майбутніх юристів.

Виходячи з того, що становлення світогляду сучасної української молоді відбувається у період переоцінки цінностей, зміни правових і соціальних норм, необхідним є формування в неї особистісних установок та принципів, які базуються на усвідомленні норм права, прийнятті загальнолюдських цінностей, гуманному ставленні до оточуючого світу, самоповазі та повазі до інших людей. З іншого боку, на думку Л.Дорошенко, в юридичній діяльності повинен бути задіяний такий фахівець, який здатний не тільки чітко й високоякісно вирішувати стереотипні службові завдання, але й, на думку багатьох дослідників, успішно здійснювати самостійний творчий пошук нових шляхів, засобів вирішення нових проблем на шляху протистояння злочинності, яка перманентно та динамічно ускладнюється і змінюється [56].

Як показало опитування, у своїй діяльності юристи мають певні недоліки, а саме:

- недостатній рівень правозастосовчих знань – 42 %;
- недоліки в організації службової діяльності – 36 %;
- відсутність зв'язку з населенням – 42 %;
- низький рівень загальної культури – 27 %;
- 22 % респондентів вважають, що юристи мають низький професійно-правовий рівень.

Виявлені недоліки вимагають підвищення рівня професійної культури юристів, посилення ефективності правовиховної діяльності та правової освіти з майбутніми юристами.

У ході констатуючого експерименту, який проводився на юридичному факультеті Волинського національного університету імені Лесі Українки, виявлено, що переважна більшість реципієнтів має низький та середній рівень сформованості компонентів професійної культури. Було визнано, що завдання професійного розвитку студентів юридичного факультету вимагають оптимальних методів, форм та засобів їх формування.

У рамках системного підходу окреслено теоретичний аспект проблем формування професійної культури. Зроблено припущення, що дотримання в навчально-виховному процесі певних педагогічних умов дасть змогу забезпечити істотне підвищення ефективності формування професійної культури майбутніх юристів.

Як показало дослідження, на формування професійної культури майбутніх юристів великий вплив мають педагогічні умови, які розглядаються нами як обставини, за яких компоненти цілісного педагогічного процесу професійної підготовки фахівців опосередковуються активністю особистості або групи людей. До таких педагогічних умов ми відносимо:

- забезпечення наступності в педагогічній діяльності;
- організацію позитивного спілкування в студентських групах;
- організацію самоосвіти та самовиховання.

Усі означені педагогічні умови повинні існувати в комплексі. Скажімо, забезпечення наступності в педагогічній діяльності передбачає проведення профорієнтації серед абітурієнтів, роботу зі студентами та зустрічі з випускниками, які поширюють власний позитивний досвід навчання, дають поради, обмінюються спогадами, пояснюють специфіку майбутньої професійної діяльності.

Реалізація педагогічної умови – орієнтація на самоосвіту та самовиховання, що здійснюється на лабораторних і практичних заняттях, де застосовуються різноманітні методи навчання.

Для організації позитивного спілкування в студентських групах нами були використані методи активної групової взаємодії під час виконання спільних завдань, диспутів, дискусій та ін. Під час індивідуальних і групових бесід створювали атмосферу психологічної комфортності, групової єдності, згуртованості й колективної підтримки.

Як показало дослідження, основними факторами, що впливають на навчання майбутніх юристів, є такі:

- а) індивідуальний розвиток;
- б) соціально-психологічний;
- в) суспільно-політичний;
- г) національно-демографічний;
- д) особливості вищого навчального закладу;
- ж) професійна усталеність.

Нами встановлено, що протягом першого-другого курсів навчання кожний студент проходить індивідуальну адаптацію до майбутньої професійної діяльності. Структурно-функціональна модель професійної підготовки майбутніх юристів, на нашу думку, має складатися з трьох основних етапів:

- 1-й етап – професійна усталеність;
- 2-й етап – базова підготовка на першому і другому курсах навчання у вищому навчальному закладі;

– 3-й етап – поглиблена спеціалізація на третьому – п'ятому курсах навчання у вищому навчальному закладі, результатом якої є готовність студентів до виконання майбутніх професійних обов'язків.

Формування професійної культури юриста відбувається (і це є її особливістю) поетапно й пов'язується з неперервним процесом його виховання, освіти, зі специфікою його юридичної діяльності. Елементи різних видів культур, які становлять основу професійної культури юриста, мають певну ієрархію – залежно від юридичної спеціалізації та професійної діяльності, а також від конкретних завдань, які юрист розв'язує у конкретній життєвій ситуації.

У своєму дослідженні ми розглядаємо етап, коли закладаються її основи в процесі навчання у вищому навчальному закладі. У процесі професійної діяльності відбувається подальше усвідомлення свого призначення, поглиблення знань та вмінь.

Використання таких форм навчально-виховної роботи, які відтворюють і гармонійно поєднують етапи формування професійної культури, забезпечує зворотний зв'язок між студентами й педагогом під час занять, створює можливі оцінки й корегування результатів у дійовій практичній формі. Тому визнано за необхідне звернутися до ігрових методів навчання, у яких процес формування професійної культури мав би відбуватись у максимально адаптованому для студентів варіанті емоційно-інтелектуальної творчості.

Як показав експеримент, через поглиблення індивідуалізації навчання й виховання, творчу взаємодію суб'єктів педагогічного процесу можна створити необхідні умови для всебічного і вільного розвитку особистості студента, формування його професійної культури.

Зміст професійної культури майбутнього юриста повинен відбивати культуру суспільства: правову, моральну, політичну, педагогічну, економічну, естетичну. Таким чином, у сучасних умовах формування професійної культури майбутнього юриста можливе тільки за умови

створення особливого культурного середовища навчання і виховання, що пов'язано з духовно-моральним, культурно-естетичним насиченням змісту всього педагогічного процесу.

Правова культура юриста є невід'ємною складовою частиною його професіоналізму, фундаментальної професійної підготовки. З одного боку, це специфічний напрям підготовки, а з іншого – елемент усіх інших знань, умінь, навичок загальнопрофесійної спрямованості, мотивів діяльності.

Завдання процесу формування правової культури юриста полягають у здійсненні комплексу заходів, серед яких основними є ознайомлення з правами людини, прийнятими Міжнародним співтовариством у Гельсинкі, знання положень Конституції України та необхідних нормативно-правових документів.

Професійна культура сприяє емоційній поліфонічності майбутнього фахівця, а тому робить його більш відкритим, активізує його інтелектуальну сторону діяльності; професійна культура є провідною конструкцією духовності особистості, що характеризується ціннісною орієнтацією думок, бажань і шляхетністю вчинків; професійна культура полегшує засвоєння студентом системи знань з обраної професії, завдяки їй доступне пізнання логіки будь-якої справи.

При цьому необхідно враховувати, що освіта і самоосвіта повинні будуватися на особистій зацікавленості студента, його індивідуальних інтересах, здібностях.

Неабияке значення в процесі формування професійної культури майбутніх юристів відіграє правильне визначення завдань правового виховання. Рівень сформованості професійних умінь майбутніх юристів перевірявся методом самооцінки.

За таких обставин проведене дослідження дає змогу зробити наступні зауваження:

1. Перегляд існуючої системи організації і змісту навчання необхідно спрямовувати на формування в студентів юридичного

факультету вмінь та навичок практичного вирішення професійних завдань.

2. Зміст формування професійної культури юристів необхідно визначити з урахуванням соціально-економічних, політичних та інших суспільних відносин, коли суттєво змінюються взаємовідносини між громадянином і державою.

Проведене дослідження дає нам змогу відокремити протиріччя, притаманні процесу формування професійної культури майбутнього юриста в сучасній вищій школі, а саме:

- неузгодженість між професійною та загальнокультурною підготовкою майбутніх спеціалістів;
- перевантаження студентів споживацькими принципами над творчими установками стосовно життя і культури;
- затримання емоційного начала в їх розвитку від інтелектуального;
- масова духовна обмеженість у всебічних можливостях вищих навчальних закладів залучати молодь до високих зразків культури.

Виховання поваги до всіх органів державної влади, обраного фаху і твердого переконання щодо важливості майбутньої професії.

За результатами виконаних досліджень розроблені й експериментально апробовані програми, які передбачають забезпечення системи навчально-виховного впливу на студентів, створення оптимальних умов для піднесення їх професійної культури.

Отже, підготовка висококваліфікованих фахівців можлива за умов теоретико-методологічного обґрунтування змісту, принципів правової освіти, методики, системи педагогічних прийомів, спрямованих на формування правосвідомості майбутніх юристів, а також розробки відповідного навчально-виховного комплексу.

У Волинського національного університету імені Лесі Українки у 2007 році було проведено наукове дослідження, спрямоване на вивчення рівня професійної культури працівників міліції та запропоновано ряд науково обґрунтованих пропозицій щодо її підвищення. Для цього за

спеціально розробленою анкетною , що складалася із 17 питань, анонімно опитано 74 особи начальницького складу ОВС, які працювали на таких посадах:

- слідчі обласного управління внутрішніх справ (28 %);
- оперуповноважені карного розшуку територіального відділу ОВС (26 %);
- оперуповноважені обласного відділу карного розшуку (16 %);
- слідчі територіального відділу ОВС (16 %);
- оперуповноважені обласного управління по боротьбі з організованою злочинністю (14 %).

Серед респондентів:

- 93,2 % мали юридичну освіту;
- 2,7 % – історичну;
- 1,3 % – фізичну,
- 1,3 – технічну
- 1,3 – агрономічну.

При цьому вищу освіту стаціонарно здобули 67,6 % працівників міліції.

Професійний стаж роботи в ОВС респондентів наступний:

- 36 % – від одного до двох років;
- 30 % – від 2 до 5 років;
- 20 % – від 5 до 10 років;
- 14,5 % – від 10 до 20 років.

У ході дослідження встановлено таке:

- на перше питання про рівень культурологічної, теоретичної підготовки та ерудиції 56,8 % респондентів заявили, що мають високий рівень, а 27 % – найвищий. Тільки 16,2 % вважають, що рівень їх культури є середнім.

Ці дані не повністю збігаються з відповідями на питання про прагнення та здатність до самоосвіти й самовдосконалення, де високий

рівень таких бажань мають тільки 40,5 % працівників міліції та 29,7 % – найвищий, а ще 24,3 % – середній.

Протилежні відомості у зв'язку з цим зафіксовані у відповідях на питання, якому виду занять (теоретичному чи практичному) професійної підготовки віддають перевагу співробітники: тільки 10,9 % із них бажають це робити теоретично;

– на друге питання про комунікативні здібності й уміння спілкуватися тільки 20,2 % працівників міліції повідомили, що мають середній рівень, а більшість – високий та найвищий (відповідно 48,7 % і 31,1 %).

У той же час, розкриття злочинів на Волині складало лише 81,3 % при 83,3 % в Україні від загальної кількості зареєстрованих у 2007 році [27, с. 3-5]. Вивчення практики розслідування кримінальних справ показує, що по певній частині із них не досягнуто позитивних результатів через невміння дізнавачів і слідчих установлювати психологічний контакт із підозрюваними й обвинуваченими, тобто низькі комунікативні властивості перших;

– сумлінними, зі високим рівнем трудової дисципліни вважають себе 79,8% опитаних (48,75 % – високий рівень, 31,1 % – найвищий), що теж не відповідає дійсності.

За даними ж кадрових апаратів МВС України у 2007 році міліція Волині займала одне з останніх місць у державі за станом службової дисципліни начальницького складу, а в структурі порушників найбільшу питому вагу мали дізнавачі та слідчі [51];

– на питання про здатність співпрацювати з колегами 36,5 % респондентів повідомили, що мають для цього високий рівень; 46 % – найвищий; 16,2% середній; 1,4% – низький.

Проте практика діяльності правоохоронних структур свідчить про інше: саме відомча зашореність, нездорова амбітність тощо є причинами низької взаємодії територіальних ОВС та інших правоохоронних органів у

боротьбі зі злочинністю, у тому числі у питаннях профілактики. Так, за даними спеціальних досліджень, близько 70 % осіб, які розшукуються у зв'язку з учиненням злочинів, установлюються співробітниками карного розшуку, оскільки інші підрозділи і служби ОВС та правоохоронних органів не тільки не проявляють зацікавленості щодо цих питань, але не взаємодіють у цьому напрямі [120, с. 68-72];

– ініціативними та творчими вважають себе тільки 62,2 % респондентів (43 % – високий рівень; 18,9 % – найвищий).

Хоча ця властивість будь-якої особистості є однією з головних у професійній підготовці та процесі постійного вдосконалення свого ремесла, а в кінцевому результаті – у прийнятті правильних рішень у тих чи інших ситуаціях. В.Кушнірова з цього приводу зазначає що дискусійне питання, що саме є головним у прийнятті рішення (особистісні чинники, установки чи ситуації), до цього часу не знайшло однозначного визначення... Відомо, що елементи активного відображення перебувають у процесі сприймання оточуючої дійсності й не зводяться до механічного її копіювання. Завдяки системі аналізаторів інформація переломлюється у свідомості та набуває вигляду індивідуальних уявлень [97, с. 199]. Тому так важливо в цьому контексті, щоб дізнавачі й слідчі були людьми ініціативними та творчими;

– високий рівень психолого-педагогічних знань мають 56,8 % працівників міліції, а найвищий – ще 17,5 із них. І тільки 25,7 % вважають, що їх рівень відповідає середнім показникам.

Знову ж таки досить критично слід, на нашу думку, оцінювати і ці відповіді респондентів, оскільки, по-перше, більше 90 % із них – це юристи, які лише фрагментарно у вузах вивчають психологію та педагогіку, а, по-друге, фахову (предметну) орієнтацію в педагогічній діяльності (відповідно до 14-го питання анкети) мають лише 64,9 % опитаних. Крім цього, як зазначалося вище, прагнення до самоосвіти й самовдосконалення є характерним лише для 70,2 % працівників міліції на найвищому та високому рівнях. Як показують спеціальні дослідження вчених, така

самооцінка особистісних характеристик – свідчення самовпевненості, тобто однієї з п'яти небезпечних властивостей поведінки особи, схильної до помилок у поведінці й мисленні [153, с. 193-196];

– ще більш категоричними є відповіді опитаних на питання про наявність знань зі спеціальних дисциплін: володіють такими на найвищому рівні лише 21,6 %, а на високому – 58,1 % респондентів. І це при тому, що найбільшу питому вагу серед опитуваних мають так звані «молоді» професіонали зі стажем роботи від 1 до 2 років (36 %).

Цю проблему в правовій свідомості особи вчені пояснюють труднощами професійного становлення особистості професіонала [134, с. 292-298]. Так, Е.Климов поділяє професійний розвиток особистості на три етапи: допрофесійний розвиток; розвиток у період «вибору професій»; розвиток у період професійної підготовки й подальшого становлення професіонала [80, с. 54].

Очевидно, наші респонденти перебувають саме на третьому етапі свого становлення, тому такими протилежними з реальною дійсністю були їхні відповіді.

Крім цього, у ході експерименту ми прийшли до висновків:

– незважаючи на отримані результати в ході опитування, її не можна сприймати як певні виявлені закономірності, оскільки (і ми це усвідомлюємо) одиничне явище не можна видавати за загальне [13, с. 65-66]. Для цього, без сумніву, слід продовжити вивчення об'єкта та предмета вказаної проблематики саме в такому аспекті;

– тривожними й такими, що потребують негайної кореляції, потрібно визначити наступні негативні риси особистості правоохоронців: більше 20 % опитуваних оцінюють на середньому рівні свої комунікативні здібності. Зміст цієї проблематики полягає в тому, що, здійснюючи свою діяльність у системі «людина-людина», працівникам ОВС необхідно врахувати психологічні закономірності та механізм пізнання, тобто соціальної перцепції [54, с. 80-84]. Одна з основних проблем такого

пізнання пов'язана з тим, що працівник правоохоронних органів має справу із зовнішніми проявами людської психології, за якими йому потрібно дати оцінку внутрішнім психологічним явищам;

– майже 23 % респондентів тільки на середньому рівні визначають стан особистої сумлінності, відповідальності та трудової дисципліни, а ще 1,4% - на низькому рівні, що є основою їхньої загальної культури. У зв'язку з цим не можна не погодитися з висновком А.Лукашенко про те, що кожному з правоохоронців, незалежно від посади, необхідно мати відповідний і досить високий рівень духовної культури, який слід розглядати як невід'ємний компонент їхньої професійної майстерності [109, с. 86-91];

– 33,8 % осіб, які брали участь у дослідженні, вважають, що тільки на середньому рівні перебувають такі їхні властивості, як ініціативність і творчість. Крім цього, 4,1 % опитаних оцінюють ці риси на низькому рівні. Це, на нашу думку, може бути одним із проявів певних кризових явищ, які характерні респондентам цього дослідження, що обумовлені внутрішньоособистісними протиріччями в моральних переконаннях (між почуттям та обов'язком тощо). Такий стан, як показують дослідження вчених, може викликатися необхідністю високої напруженості й сконцентрованості під час виконання службових завдань, ієрархізацією міжособових відносин у колективі, соціальною незахищеністю та іншими факторами [133, с. 210-215];

– наявність значної кількості працівників, які тільки на низькому й середньому рівні (відповідно 1,4 % та 16,2 %) готові співпрацювати з колегами, пояснює, на наш погляд, сьогоденній низький рівень системи профілактики в Україні.

Ці висновки підтверджуються ще й тим, що більшість опитаних основним у підвищенні рівня професійної готовності визнає практику (68,9 %), хоча, у той самий час вони вважають, що мають середній (9,5 %) і низький (1,4 % рівні знань у цій галузі, а спеціальними професійними

навичками за цими ж критеріями володіють 20,3 % респондентів.

Цьому явищу науковці дають такі пояснення:

– професійне виконання діяльності, поряд із позитивним ефектом, може призводити до побічних негативних наслідків. Одним із них є професійна деформація [115, с. 42-47];

– вплив фрустрації на виконання службових обов'язків працівників ОВС, яка викликається позбавленням, тобто відсутністю необхідних засобів для досягнення мети або задоволення потреби [185, с. 226-230];

– наявність у певної частини правоохоронців такого антиподу правової культури, як правовий нігілізм [105, с. 347-354];

– успішність службової діяльності великою мірою визначається індивідуально-психологічними властивостями особистості та мотивацією її пізнавальної діяльності [187, с. 262-265].

Таким чином, проводячи підсумки проведеного нами дослідження, слід зазначити, що виявлені в ході опитування певні негативні властивості особистості працівників ОВС можуть бути тими обставинами, що обумовлюють низький рівень боротьби зі злочинністю в нашій країні, неналежну ефективність профілактичної діяльності та незадовільний стан взаємодії правоохоронних органів із цих питань.

Очевидним є й інший висновок: без комплексного вивчення закономірностей злочинності, суб'єктів кримінально-правових відносин та практики їх реалізації з використанням новітніх наукових технологій та розробок на основі високого рівня професійної культури правоохоронців створити справді дійову систему захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб в Україні буде вкрай складно й проблематично.

Як показало опитування, у своїй діяльності юристи мають певні недоліки. Наприклад, недостатній рівень правозастосовчих знань – 42 %; недоліки в організації службової діяльності – 36 %; відсутність зв'язку з

населенням – 42 %; низький рівень загальної культури – 27 %; 22 % респондентів вважають, що юристи мають низький професійно-правовий рівень.

Виявлені недоліки вимагають підвищення рівня професійної культури юристів, посилення ефективності правовиховної діяльності й правової освіти з майбутніми юристами.

Висновок до розділу 3

Навчально-виховний процес у вищій школі повинен орієнтуватися на підготовку високоосвічених фахівців із глибокою національною і загальноцивілізаційною свідомістю, широкою правовою, комунікативною, моральною та естетичною культурою, сучасним економічним, екологічним мисленням. Однаковою мірою такий фахівець має орієнтуватися в основних «лініях» історії власного народу, його традиціях, бачити єдність поколінь українського народу, його місце у світових процесах. Тут і усвідомлення сучасної України як великої європейської держави з віковічною історією, її місця та ролі у світовому, економічному, політичному, духовно-культурному розвитку тощо.

У контексті формування професійної культури майбутнього юриста постає проблема формування індивідуальності студента, оскільки жодна сучасна суспільно-історична модель соціуму не може продуктивно функціонувати, незважаючи на індивідуальні потреби, інтереси, ідеали, цілі кожної людини. Крім того, можна впевнено стверджувати, що сучасний етап людства наблизився до гострої необхідності створення як якісно нових умов для розгортання явища індивідуальності, так і якісно нового рівня самої індивідуальності.

Правове виховання та правова освіта майбутнього юриста становить собою цілеспрямовану й систематизовану діяльність викладачів у навчально-виховному процесі, вплив юридичної теорії і практики на свідомість студента з метою виховання та формування професійного рівня правосвідомості з урахуванням існуючих соціально-правових реалій. З іншого боку, суттєве підвищення ефективності підготовки майбутніх юристів неможливе без кардинальної реорганізації існуючої системи професійної освіти, без створення адекватного сучасним вимогам механізму підбору, розстановки, підготовки й підвищення кваліфікації кадрів юристів. У такому ракурсі слід сказати, що професійна правозастосовча діяльність, або інша юридична практика суб'єктів – одна з основних характеристик їхньої професійної правосвідомості. Разом із тим важливим є формування у майбутнього юриста як професійної правової свідомості, так і професійно-правової культури. Це передбачає творче та систематичне усвідомлення правового середовища, формування системи знань про право.

Підсумовуючи результати проведеного нами експерименту, слід зазначити, що виявлені в ході опитування певні негативні властивості особистості працівників ОВС можуть бути тими обставинами, що обумовлюють низький рівень боротьби зі злочинністю в нашій країні, неналежну ефективність профілактичної діяльності та незадовільний стан взаємодії правоохоронних органів із цих питань. Також без комплексного вивчення закономірностей злочинності, суб'єктів кримінально-правових відносин і практики їх реалізації з використанням новітніх наукових технологій та розробок на основі високого рівня професійної культури правоохоронців створити справді дійову систему захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб в Україні буде вкрай складно та проблематично.

ВИСНОВКИ

1. Відповідно до задекларованої мети дисертаційного дослідження здійснено теоретико-методологічний аналіз формування професійної культури майбутнього юриста через призму філософсько-правового дослідження з урахуванням сучасних потреб та реформування юридичної освіти. Зокрема, зазначено, що реальний стан організації гуманістичного виховання студентів вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації юридичного профілю не повною мірою відповідає вимогам розвитку як особистості, так і суспільства. В організації цієї роботи зі студентами недостатньо враховуються соціально-філософські й духовно-культурні перетворення в суспільстві, зміщення пріоритетів у моральних цінностях, зміни у світосприйманні, суспільній орієнтації молоді, у її професійному самовизначенні, а також інтереси, потреби студентства як соціальної групи й особливості сучасного розвитку студентської академічної групи. Причинами незадоволення студентів організацією гуманістичного виховання є: стереотипи авторитарного мислення та дії його організаторів; недостатній рівень компетентності викладачів, кураторів, інших суб'єктів управління; слаборозвинене студентське самоврядування; відсутність системного підходу в позанавчальній виховній діяльності. Негативно позначається на стані реалізації гуманістичного виховання низький рівень готовності викладачів, кураторів груп до проведення, зокрема, виховної роботи, відсутність знань психології студентської молоді.

2. Зміцнення правової системи України потребує підготовки фахівців-правознавців високої кваліфікації, а отже, і вивчення різних способів підвищення їхньої професійної компетентності. Одним із важливих чинників успішності професійної діяльності є професійна підготовка (навчання) та професійна культура, що забезпечують формування кваліфікованого юриста. Фахівці з юридичною освітою становлять основу кадрового забезпечення процесів побудови правової держави, мають

важливе соціальне призначення, несуть відповідальність за дотримання прав і свобод громадян тощо. З іншого боку, подальший розвиток вищої юридичної освіти можливий за умови здійснення поступових змін у системі юридичної освіти й за підтримки держави. У такому контексті доцільними є розробка і прийняття Державної програми розвитку юридичної освіти, яка на нових теоретичних, методологічних та організаційних засадах забезпечила б удосконалення системи вищої юридичної освіти в державі.

3. Формування професійної культури передбачає творчий розвиток особистості майбутнього фахівця, оскільки для особистісного розвитку майбутнього юриста нагальною є якість поєднання професійних, естетичних, морально-етичних інтересів. Не випадково у професійній діяльності юриста безпосередньо проявляється система індивідуальних естетичних ставлень людини до дійсності. Таким чином, професійна культура юриста формується з онтологічних принципів права, спрямованих на торжество істини, добра та справедливості в суспільстві.

4. Рівень професійно-правової культури юристів складається при безпосередньому щоденному зіткненні з правовими явищами. Цьому рівню, як і самій професійно-правовій культурі, властивий вищий ступінь знання та розуміння правових явищ у відповідній сфері професійної діяльності. При цьому кожна юридична спеціальність має свою специфіку, яка обумовлює її особливості професійної правової культури різних її представників, що варто обов'язково враховувати. Головне у професійно-правовій культурі юриста – верховенство права та висока професійно-правова підготовка. Саме тому правова культура є виключно об'ємним поняттям. З іншого боку, в контексті формування професійної культури майбутнього юриста постає проблема формування індивідуальності студента, оскільки жодна сучасна суспільно-історична модель соціуму не може продуктивно функціонувати, незважаючи на індивідуальні потреби, інтереси, ідеали, цілі кожної людини. Крім того, можна впевнено стверджувати, що сучасний етап розвитку людства наблизився до

необхідності створення як якісно нових умов для розгортання індивідуальності, так і якісно нового рівня самої індивідуальності.

5. На процес формування правосвідомості майбутніх юристів вирішальний вплив здійснює сукупність взаємодіючих чинників: безпосередні умови життя і навчання; організована система освіти й виховання; засоби масової комунікації. Водночас вагомий вплив на формування їхньої правової свідомості має практична діяльність у сфері права, соціально-політична та соціально-правова активність. Рівень правової культури визначається рівнем правосвідомості – ступенем прогресивності, масштабами і глибиною юридичної освіти в суспільстві, професійною підготовкою юристів, ступенем розвитку юридичної науки і правового мислення. Тому рівень професійної правової культури юриста залежить від рівня професійної правосвідомості, її відповідності прогресивним змінам у суспільстві, глибини та масштабності засвоєних юридичних знань при досить розвиненій юридичній науці, професійно-службовій підготовленості й узагальненій орієнтації в конкретних професійно-правових ситуаціях.

6. Правове виховання і правова освіта майбутнього юриста передбачають цілеспрямовану й систематизовану діяльність викладачів у навчально-виховному процесі, вплив юридичної теорії і практики на свідомість студента з метою виховання і формування професійного рівня правосвідомості з урахуванням існуючих соціально-правових реалій. З іншого боку, суттєве підвищення ефективності підготовки майбутніх юристів неможливе без кардинальної реорганізації існуючої системи професійної освіти, без створення адекватного сучасним вимогам механізму підбору, розстановки, підготовки й підвищення кваліфікації юристів. У такому розумінні професійної правосвідомості її обов'язковою складовою є особлива сфера діяльності суб'єкта правовідносин – діяльність професіонала у сфері правової практики. У такому ракурсі слід сказати, що професійна правозастосовча діяльність або інша юридична практика

суб'єктів – одна з основних характеристик їхньої професійної правосвідомості. Водночас важливим є формування в майбутнього юриста як професійної правової свідомості, так і професійно-правової культури. Це передбачає творче, діюче, динамічне та систематичне усвідомлення правового середовища, формування системи знань про право.

7. Під час проведення експерименту виявлено, що певні негативні властивості особистості працівника ОВС можуть бути тими обставинами, що зумовлюють низький рівень профілактики і боротьби зі злочинністю в нашій країні. Це в свою чергу засвідчує потребу комплексного вивчення особливостей суб'єктів які здійснюють правозастосовну діяльність, їх професійної компетентності, рівня професійної культури тощо. Таке вивчення необхідно проводити на основі використання новітніх наукових технологій та розробок. Без досягнення високого рівня професійної культури правоохоронців вкрай складно й проблематично створити справді дієву систему захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб в Україні.

8. Навчально-виховний процес у вищій школі має орієнтуватися на підготовку високоосвічених фахівців із глибокою національною і загальноцивілізаційною свідомістю, широкою правовою, комунікативною, моральною та естетичною культурою, сучасним економічним, екологічним мисленням. Сучасний студент — у майбутньому фахівець, який знає свої професійні обов'язки, вільно орієнтується в історії розвитку фахової сфери діяльності, її перспективах. Такий фахівець має однаково орієнтуватися в основних «лініях» історії власного народу, його традиціях, бачити єдність поколінь і місце своєї держави у світових процесах.

9. До основних напрямів гуманістичного виховання належить моральне, громадянсько-правове, художньо-естетичне, трудове, екологічне, фізкультурно-оздоровче. За всіма цими напрямками гуманістичне виховання у навчальних закладах юридичного спрямування здійснюється на рівні загального й особливого, де загальне ґрунтується на загальнолюдських

гуманістичних цінностях, ідеалах, нормах, а особливе безпосередньо пов'язано з орієнтацією на характер майбутньої діяльності, на ті норми-зразки відносин, які склалися й функціонують у правовій реальності.

ДОДАТКИ

Додаток А

ПРОКУРАТУРА УКРАЇНИ

ПРОКУРАТУРА ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

м. Луцьк, вул. Винниченка, 15

15.04.10 № 04/11-28/040

На № _____ від _____

Акт впровадження результатів дисертаційного дослідження

Комісія у складі: заступника прокурора області Невірця В.П., начальника відділу нагляду за додержанням законів органами внутрішніх справ при провадженні дізнання та досудового слідства Кравчука О.В., начальника відділу нагляду за додержанням законів органами внутрішніх справ при провадженні оперативно-розшукової діяльності Бондарчука О.А. склали цей акт з приводу того, що комісією розглянуто результати дисертаційного дослідження старшого викладача кафедри кримінального права та процесу Волинського національного університету імені Лесі Українки Чупринського Бориса Олександровича на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: „Формування професійної культури майбутніх юристів: філософсько-правове дослідження” (спеціальність 12.00.12 – філософія права) у виді науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій по удосконаленню базової професійної підготовки, професійної культури правоохоронних органів та науково-навчальної діяльності вищих навчальних закладів які готують спеціалістів юридичного профілю.

Комісія вважає, що представлені пропозиції є результатом проведеного Чупринським Б.О. дисертаційного дослідження, мають науково -теоретичне обґрунтування і є ефективними при впровадженні в практичну діяльність.

Заступник прокурора області
старший радник юстиції

В. Невірець

Начальник відділу нагляду за
додержанням законів органами внутрішніх
справ при провадженні дізнання та
досудового слідства
молодший радник юстиції

О. Кравчук

Начальник відділу нагляду за додержанням
законів органами внутрішніх справ при
провадженні оперативно-
розшукової діяльності
радник юстиції

О. Бондарчук

УМВС УКРАЇНИ У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ

вул. Винниченка, 11, м. Луцьк, 43000
тел. (03322)74-42-98, факс (03322) 74-34-26
ukr@mws.vol.mia.gov.ua

15 01. 2010 № 6/16

На № _____ від _____

Акт впровадження результатів дисертаційного дослідження

Комісія у складі: Першого заступника начальника УМВС України у Волинській області, начальника кримінальної міліції, Сохацького Олександра Яковича; заступника начальника УМВС України у Волинській області, начальника слідчого відділу, Бистрицького Юрія Івановича; заступника начальника управління карного розшуку УМВС України у Волинській області Тарасенка Олександра Всеволодовича склали цей акт з приводу того, що комісією розглянуто результати дисертаційного дослідження старшого викладача кафедри кримінального права та процесу Волинського національного університету імені Лесі Українки Чупринського Бориса Олександровича на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: „Формування професійної культури майбутніх юристів: філософсько-правове дослідження” (спеціальність 12.00.12 – філософія права) у виді науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій по удосконаленню базової професійної культури, юридичної діяльності правоохоронних органів та науково-навчальної роботи по підготовці спеціалістів юридичного профілю у вищих навчальних закладах.

Комісія вважає, що представлені пропозиції є результатом проведеного Чупринським Б.О. дисертаційного дослідження, вони мають належне теоретичне обґрунтування і знайшли успішне впровадження у практичній діяльності.

Перший заступник начальника УМВС
України у Волинській області
начальник кримінальної міліції

Сохацький О. Я.

Заступник начальника УМВС
України у Волинській області
начальник слідчого відділу

Бистрицький Ю. І.

Заступник начальника управління
карного розшуку УМВС
України у Волинській області

Тарасенко О. В.

КООПЕРАЦІЯ: ВЗАЄМОДОПОМОГА, ДЕМОКРАТІЯ ТА МИР!

УКРАЇНА

ЦЕНТРАЛЬНА СПІЛКА СПОЖИВЧИХ ТОВАРИСТВ УКРАЇНИ

ЛЬВІВСЬКА КОМЕРЦІЙНА АКАДЕМІЯ

Вих. № 206/22 від 20 січня 2010 р.
на № _____ від _____

АКТ ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

Теоретичні положення та методичні підходи, викладені Чупринським Борисом Олександровичем у кандидатській дисертації на тему “Формування професійної культури майбутніх юристів: філософське-правове дослідження” використовуються у процесі викладання навчальних дисциплін “Захист прав особи у кримінальному судочинстві” та “Державне (конституційне) право зарубіжних країн”, що читаються викладачами кафедри кримінального права та процесу юридичного факультету Львівської комерційної академії для студентів спеціальності 7.060.101 “Правознавство”.

Проректор з наукової роботи

[Signature] проф. Шевчук В.О.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования / С.С.Алексеев– М.: Статут, 1999. – 712 с.
2. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія: [підручник] / А.М.Алексюк. – К. : Либідь, 1998. – 560 с.
3. Ананьев В. Г. Избранные психологические труды : в 2-х т. /В.Г. Ананьев. – Т.1. – М.: Педагогика, 1980. – 230 с.
4. Ануфрієв М.І. Вищий заклад освіти МВС України: [наук.-практ. посібник] / М.І.Ануфрієв, О.М.Бандурка, О.М.Ярмиш. – Х.: Ун-т внутрішніх справ, 1999. – 369 с.
5. Анцупов А.Я. Конфликтология/А.Я.Анцупов, А.И.Шипилов. – М.: Юнити-Дана, 2000. – 560 с.
6. Архангельский С.И. Учебный процесс в высшей школе, его закономерные основы и методы/Архангельский С. И. – М.: Высшая школа, 1989. – 368 с.
7. Бандурка О.М. Професійна етика працівника органів внутрішніх справ: [Навчальний посібник]/О.М.Бандурка. – Х.: Університет внутрішніх справ, 2001. – 220 с.
8. Бачинин В.А. Философия права и преступления/В.А.Бачинин. – Харьков: Фолио, 1999. – 607 с.
9. Бех І.Д. Духовні цінності в розвитку особистості / І.Д.Бех // Педагогіка і психологія. – № 1. – 1997. – С. 124-137.
10. Бігун В.С. Юридична професія та освіта. Досвід США у порівняльній перспективі / В.С.Бігун. – К.: Юстініан, 2006. – 296 с.
11. Білий О.П. Правова держава і правова культура: взаємозв'язок та результативність / О.П. Білий // Право України. – № 12. – Київ, 1997. – С. 75-78.
12. Білий О.П. Про правову культуру працівників ОВС/О.П. Білий // Право України. – № 14. – Київ, 1997. – С. 40-41.

13. Блувштейн Ю.Д. Основания криминологии. Опыт логико-философского исследования/Ю.Д.Блувштейн, А.В.Добрынин. – Минск: Университетское, 1990. – 208 с.
14. Бодалев А. А. Личность и общение/А.А.Бодалев. – М.: Международная педагогическая академия, 1995. – 328 с.
15. Батыр К.И. История государства и права зарубежных стран/К.И.Батыр, И.А.Исаев и др. – М.: Проспект, 2004. – 494 с.
16. Болюбаш Я.Я. Організація навчального процесу у вищих закладах освіти [Навчальний посібник] / Я.Я.Болюбаш. – К.: Компас, 1997. – 64 с.
17. Бондаревская Е.В. Теория и практика личностно-ориентированного образования: [Монография] / Е.В.Бондаревская. – Рн/Д.: Издательство Ростовского педагогического университета, 2000. – 352 с.
18. Беленков Р.А. Правоохранительные органы: [Конспект лекций] / Р.А.Беленков. – М.: Приор-издат, 2003. – 112 с.
19. Буртовая Е.В. Конфликтология [Учебное пособие] / Е.В.Буртовая. – М.: Владос, 2002. – 578 с.
20. Васильев В.Л. Юридическая психология: [Учебник] / В.Л.Васильев. – СПб.: Питер, 2005. – 655 с.
21. Васильева М.П. Ціннісний підхід до проблеми авторитету викладача М.П.Васильєва // Соціальна філософія, педагогіка, психологія: Наукові записки Харківського військового університету. – Вип. 3. – Харків, 2001. – С. 168-174.
22. Васянович Г.П. Морально-правова відповідальність педагога (теоретико-методологічний аспект)/ Г.П.Васянович. – Л.: ЛДФЕІ, 2002. – 232 с.
23. Ващенко Г.Х. Виховний ідеал/ Г.Х.Ващенко. – П.: Полтавський вісник, 1994. – 191 с.
24. Ващенко І.В. Формування пізнавальної самостійності курсантів вищих навчальних закладів МВС як основа підвищення їх професійної

підготовки: [Навчальний посібник]/ І.В.Ващенко, В.О.Тюріна, Н.Л.Горбач. – К.: Міжнародна фінансова агенція, 1998. – 385 с.

25. Введение в культурологию: [Курс лекций]/Под ред. Ю.Н.Солонина, Е.Г.Соколова. – СПб.: СПбГУ, 2003. – 167 с.

26. Вища освіта і наука – пріоритетні сфери розвитку суспільства у ХХІ столітті. Рішення колегії Міністерства освіти і науки України // Інформаційний збірник МОН України. – № 8. – 2003. – С. 3-14.

27. Відомості про зареєстровані та розкриті злочини загально кримінальної спрямованості (в розрізі регіонів) за 12 місяців 2002 року. – К.: Департамент інформормаційних технологій МВС України, 2003. – С. 3-5.

28. Ветютнев Ю.Ю. Государственно-правовые закономерности: Введение в теорию/Ю.Ю.Ветютнев. – Элиста: Джангар, 2006. – 204 с.

29. Венгеров А.Б. Теория государства и права: [Учебник] / А.Б.Венгеров. – М.: ОМЕГА-Л, 2008. – 608 с.

30. Выготский Л.С. Мышление и речь/Л.С.Выготский. – М.: Лабиринт, 1999. – 352 с.

31. Вопленко Н.Н. Правосознание и правовая культура: [Учебное пособие] / Н.Н.Вопленко. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2000. – 52 с.

32. Вопленко Н.Н. Источники и формы права: [Учебное пособие] / Н.Н.Вопленко. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2004. – 102 с.

33. Гарин И.И. Что такое этика, культура, религия?/И.Гарин. – М. Терра, 2002. – 848 с.

34. Гатин А.М. Гражданское право: [Учебное пособие]/А.М.Гатин. – М.: IPR-Медиа, 2008. – 675 с.

35. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа/Г.В.Ф.Гегель. – СПб.: Наука, 1992. – 320 с.

36. Глузман А.В. Профессионально-педагогическая подготовка студентов университета: теория и опыт исследования: [Монография]/А.В.Глузман. – К.: Поисково-издательское агентство, 1998. – 252 с.

37. Годаванець В. Правова просвіта громадян України: методологічні проблеми розроблення концепції/В.Годаванець, В.Кампо, В.Тертичний // Право України. – № 1. – 1999. – С. 27-31.

38. Головин Б.Н. Основы культуры речи: [Учебное пособие]/Б.Н.Головин. – М.: Высшая школа, 1998. – 320 с.

39. Головченко В.В. Юридична термінологія: [Довідник]/В.В.Головченко, В.С.Ковальський. – К.: Юрінком-Інтер, 1998. – 224 с.

40. Гом'єн Д. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини / Донна Гом'єн [пер. з англ. Т.Іваненко та О.Павличенка]. – Л.: Кальварія, 2000. – 182 с.

41. Головченко В.В. Деякі тенденції розвитку масової правосвідомості /В.В.Головченко // Правова держава: щорічник наукових праць. – К.: Наук. думка, 1994. – Вип.5. – С. 76-82.

42. Гончаренко С.У. Гуманітаризація загальної середньої освіти: [Проект концепції] / С. У. Гончаренко, Ю.І.Мальований. – К.: АПНУ, 1994. – 36 с.

43. Гражданское общество и правовое государство: предпосылки формирования/Отв. ред. Г.Н.Манов. – М. : ИГПАН, 1991. – 119 с.

44. Горбачова О. В. Проблеми протидії ксенофобії в українському суспільстві як новітній напрям роботи з персоналом ОВС України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.khrg.org/index.php?id=1230799939>

45. Гревцов Ю.И. Очерки теории и социологии права/Ю.И.Гревцов. – СПб.: Юридический центр-Пресс, 1996. – 467 с.

46. Гриньова В.М. Формування педагогічної культури майбутнього вчителя: теоретичний та методичний аспекти/В.М.Гриньова. – Х.: Основа, 1998. – 301 с.

47. Григорьев Н.Ф. Роль Чувашского университета в формировании региональной системы непрерывного образования / Н.Ф.Григорьев.,

А.В.Арсентьева // Школа духовности. – № 1. – 2000. – С. 12-18.

48. Губин В.Д. Философия: [Учебник]/В.Д.Губин, ТЮ.Сидорина, В.П.Филатов. – М.: ТОН-Остожье, 2001. – 704 с.

49. Гусарев С.Д. Юридична деонтологія: [Навчальний посібник] / С.Д.Гусарев, О.Д.Тихомиров. – К.: Знання, 2006. – 487 с.

50. Гусейнов А.А. Этика: [Учебник]/А.А.Гусейнов, Р.Г.Апресян. – М.: Гадарика, 2000. – 472 с.

51. Дані МВС України за 2007 рік (Інформаційний бюлетень МВС України). – К, 2008. – 16 с.

52. Державна національна програма “Освіта” (“Україна ХХІ століття”). – К.: Райдуга, 1994. – С. 33-36.

53. Динаміка чисельності студентів у вищих навчальних закладах з розрахунку на 10000 населення України (на початок навчального року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/education/nigher/stat/2.doc>.

54. Діденко Н.Г. Управління, влада, держава: філософські аспекти взаємодії/Н.Г.Дыденко. – Донецьк: ДонДУУ, 2005. – 128 с.

55. Димитров А.В. Введение в юридическую психологию: [Курс лекций]/ А.В.Димитров. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2003. – 160 с.

56. Дорошенко Л.С. Вища професійна освіта в умовах формування ринку/Л.С.Дорошенко // Персонал Плюс. – № 25 (176). – 23-29 червня 2006.

57. Державна служба в Україні: організаційно-правові основи і шляхи розвитку/За заг. ред. В.Б.Авер'янова. – К.: Ін-Юре, 1999. – 272 с.

58. Дроб'язко П.І. Українська національна школа: витоки і сучасність: [Посібник]/П.І.Дроб'язко. – К.: Академія, 2007. – 181 с.

59. Дробышевский С.А. История политических и правовых учений: основные классические идеи/С.А.Дробышевский. – М.: Юристъ, 2003. – 416 с.

60. Дьюї Д. Моральні принципи в освіті/Джон Дьюї. – Л.: Літопис,

2001. – 32 с.

61. Дяченко В.І. Система правоохоронних органів: [Навчальний посібник]. – К.: КНЕУ, 2003. – 320 с.

62. Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини. – К.: Друк, 1998. – 72 с.

63. Иванов В.Н. Профессия – юрист: [Справочник для абитуриентов и студентов учебных заведений юридического профиля] /В.Н.Иванов. – М.: Ось-89, 1998. – 208 с.

64. Ильин И.А. О сущности правосознания/И.А.Ильин. – М.: Рарогъ, 1993. – 235 с.

65. Ибрагимов М.М. Профессиональная этика и эстетическая культура сотрудников органов внутренних дел: [учеб. пособие]/М.М.Ибрагимов, В.В.Куличенко, Б.Г.Съедин. – К., 1990. – 304 с.

66. Журавський В.С. Два сектори освіти – одна мета/ В.С.Журавський // Вища освіта України. – № 1. – 2003. – С. 5-7.

67. Журавський В.С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні/ В.С.Журавський. – К.: Ін-Юре, 2003. – 416 с.

68. Загальна теорія держави і права: [Навчальний посібник] / За ред. В.В.Копейчикова, А.М.Колодія. –К.: Юрінком-Інтер, 2000. – 320 с.

69. Закон України: «Про вищу освіту» за станом на 19 лютого 2009 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2984-14>

70. Закон України: «Про міліцію» за станом на 21 червня 2001 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.yablonsky.com.ua/Z0565_1990.htm

71. Звіт перед Українським народом: результати оперативно-службової діяльності ОВС за 2000 рік // Іменем закону. – №2. – К., 2001. – С. 6-8.

72. Зимняя И.А. Педагогическая психология: [Учебник]/ И.А.Зимняя. – Рн/Д.: Феникс, 1997. – 480 с.

73. Зязюн І.А. Педагогіка добра: ідеали і реалії [Посібник]/ І.А.Зязюн. – К.: МАУП, 2000. – 312 с.
74. Кабардов М.К. Типы языковых коммуникативных способностей и компетенций/М.К.Кабардов., Е.В.Арцишевская //Вопросы психологии. – №1. – 1996. – С. 34-40.
75. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання: [Навчальний посібник]/ С.Г.Карпенчук. – К.: Вища школа, 1997. – 304 с.
76. Кідрук Ю.В. Про правове забезпечення діяльності міліції/Ю.В.Кідрук // Право України. – № 12. – 1995. – С. 55-57.
77. Кітура А.Я. Морально-етичне та правове виховання молоді: формування свідомості та мотивації її поведінки/А.Я.Кітура // Виховання української еліти в системі національної освіти України: матеріали наук.-практ. конфер., 19-20 червня 1997 р. – Львів: За вільну Україну, 1997. – 149 с.
78. Кельман М.С. Теорія права [Підручник]/М.С.Кельман. – Тернопіль: Поліграфіст, 1998. – 382 с.
79. Кириченко І.Г. Освіта МВС: закономірності формування та перспективи розвитку/І.Г.Кириченко//Іменем закону. – №15 (5299). – 2002. – 12 квітня.
80. Климов Е.А. Введение в психологию труда/Е.А.Климов. – М.: Академия, 2004. – 335 с.
81. Климов Е.А. Как выбрать профессию/Е.А.Климов. – М.: Просвещение, 1990. – 150 с.
82. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения/Е.А.Климов. – Рн/Д.: Феникс, 1996. – 512 с.
83. Коваль Н.В. Введение в юридическую специальность (деонтологический аспект): [курс лекций]/Н.В.Коваль. – Донецк: Центр подготовки абитуриентов, 1998. – 112 с.
84. Козловський А.А. Право як пізнання: вступ до гносеології права/А.А.Козловський. – Чернівці: Рута, 1999. – 295 с.

85. Кондаков И.М. Психология: иллюстрированный словарь/И.М.Кондаков. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2003. – 512 с.
86. Комаров С.А. Общая теория государства и права: [Курс лекций]/С.А.Комаров. – М.: Юрайт, 1998. – 408 с.
87. Костенко О.М. Правова культура і економічна безпека/О.М.Костенко // Право України. – №3. – 1999. – С. 85-86.
88. Котюк В.О. Основи держави і права: [Навчальний посібник]/В.О.Котюк – К.: Атіка, 2001. – 432 с.
89. Краткая философская энциклопедия. – М.: Прогресс, 1994. – 576 с.
90. Кремень В.Г. Вища освіта і наука України і Болонський процес: [Навчальний посібник]/В.Г.Кремень. – Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2004. – 384 с.
91. Кремень В.Г. Модернізація системи освіти як важливий чинник інноваційного розвитку держави/В.Г. Кремень // Освіта України. – № 34. – 2003. – С. 2-13.
92. Кузьмина Н.В. Профессионализм педагогической деятельности: [Методическое пособие]/Н.В.Кузьмина, А.А.Реан. – СПб.: Рыбинск, 1993. – 54 с.
93. Крылова Н.Б. Эстетический потенциал культуры/Н.Б.Крылова. – М.: Прометей, 1990. – 146 с.
94. Крылова Н.Б. Формирование культуры будущего специалиста. /Н.Б.Крылова. – М. Высшая школа, 1990. – 142 с.
95. Курганов С.Н. Социология для юристов/С.Н.Курганов, А.И.Кравченко. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1999. – 255 с.
96. Кудрявцев В.Н. Современная социология права: [Учебник]/В.Н.Кудрявцев, В.П.Казимирчук. – М.: Юристъ, 1995. – 297 с.
97. Кушнірова В.Т. Роль соціальних стереотипів у формуванні установчих факторів професійної свідомості майбутніх юристів/В.Т.Кушнірова // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – №5.

– К., 2000. – С. 199-207.

98. Ладыжец Н.С. Университетское образование: идеалы, цели, ценностные ориентации [Монография]/Н.С.Ладыжец. – Ижевск : Изд-во Удмурт. ун-та, 1992. – 232 с.

99. Левин К. Динамическая психология/Курт Левин. – М.: Смысл, 2001. – 572 с.

100. Ливанцев К.Е. История государства и права средних веков [Учебник]/К.Е.Ливанцев. – СПб, 2000. – 350 с.

101. Лезин Э.С. Конституционное право РФ: [Шпаргалки]/Э.С.Лезин. – М.: Эксмо, 2008. – 90 с.

102. Леонтьев А.А. Психология общения/А.А.Леонтьев. – М.: Академия, 2007. – 368 с.

103. Ликас А.Л. Культура правосудия/А.Л.Ликас. – М. : Юридическая литература, 1990. – 176 с.

104. Лихачев Б.Т. Педагогика: [Курс лекций]/Б.Т.Лихачев. – М.: Юрайт-М, 2001. – 607с.

105. Легша С.М. Шляхи подолання правового нігілізму в середовищі слухачів та курсантів/С.М.Легша // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – №6. – К., 2001. – С. 347-354.

106. Леонтьев О.В. Правоведение/О.В.Леонтьев. – М.: Спец-Лит, 2004. – 192 с.

107. Леушин В.И. Юридическая практика в социалистическом обществе [Монография]/В.И.Леушин. – Красноярск: Изд-во Красноярского университета, 1987. – 148 с.

108. Леже Р. Великие правовые системы современности / Раймон Леже. – М.: Волтерс Клувер, 2009. – 534 с.

109. Лукашенко А.А. Духовна культура пенітенціарного персоналу – компонент його професійної майстерності/А.А.Лукашенко // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – №2. – К., 1997. – С. 86-91.

110. Лунеев В.В. Эпоха глобализации и преступность/В.В.Лунеев. –

М.: Норма, 2007. – 272 с.

111.Мантанова Л.В. Стратегия развития: Ценности новой цивилизации / Л.В.Мантанова. – Улан-Удэ: ВСГТУ, 2004. – 242 с.

112.Макушев П.В. Проблеми виховання та самовиховання правової культури майбутніх юристів/П.В.Макушев // Науковий вісник НАВС України. – № 1. – К., 2000. – С. 156-160.

113.Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве/А.В.Малько. – М.: Юристъ, 2003. – 256 с.

114.Марченко М.Н. Правоведение: [Учебник]/ М.Н.Марченко, Е.М.Дерябина. – М.: Проспект, 2004. – 416 с.

115.Медведєв В.С. Шляхи попередження та подолання професійної деформації працівників УВП/В.С.Медведєв // Проблеми пенітенціарної проблеми теорії і практики. – №1. – К., 1996. – С. 42-47.

116.Мещанінов О.П. Моделі вищої освіти: пошуки і проблеми/О.П.Мещанінов // Неперервна професійна освіта: теорія і практика [Науково-методичний журнал]. – Вип. 2. – 2001. – С. 42-53.

117.Мещеряков Б.Г. Большой психологический словарь/ Б.Г.Мещеряков, Зинченко В.П. – М.: АСТ, 2009. – 816 с.

118.Мойсеюк Н.Є. Педагогіка: [Навчальний посібник]/Н.Є.Мойсеюк. – К.: МАУП, 2007. – 656 с.

119.Мулукаєв Р.С. История отечественных органов внутренних дел/ Р.С.Мулукаєв, А.Я.Малыгин, А.Е.Епифанов. – М.: Nota Bene, 2005. – 336 с.

120.Муравйов К.В. Деякі правові аспекти попередження ухилення злочинців від дізнання, слідства та відбування покарання/К.В.Муравйов // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – №6. – К., 2001. – С. 68-72.

121.Натуркач В.О. Щодо стану і перспектив розвитку юридичної освіти в сучасній Україні/В.О.Натуркач // Право України. – № 6. – 2004. – С. 96-98.

122.Немов Р.С. Психология: [Учебник]/Р.С.Немов. – М.: Высшее образование, 2008. – 639 с.

- 123.Нерсесянц В.С. Философия права: [Учебник]/В.С.Нерсесянц. – М.: Норма, 2005. – 656 с.
- 124.Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи [Монографія]/За ред. І.А.Зязюна. – К.: Віпол, 2000. – 636 с.
- 125.Никонов А.П. Управление выбором. Искусство стрижки народных масс/А.П.Никонов. – М.: ЭНАС, 2007. – 308 с.
- 126.Нисневич Ю.А. Законодательная деятельность. Політико-правовий аналіз/Ю.А.Нисневич, В.М.Платонов, Д.Е.Слизовский. – М.: Аспект-Пресс, 2007. – 288 с.
- 127.Новейший философский словарь/Сост. А.А.Грицанов. – Мн.: Изд-во В.М.Скакун, 1998. – 896 с.
- 128.Общая теория права и государства: [Учебник]/Под ред. В.В.Лазарева. – М.: Юристъ, 2007. – 575 с.
- 129.Орбан-Лембрик Л.Е. Психологія управління: [Посібник]/Л.Е.ОрбанЛембрик. – К.: Академвидав, 2003. – 568 с.
- 130.Основы государства и права: [Учебник]. – М.: Норма, 2001. – 640 с.
- 131.Основы демократії: [Антологія]/Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – 1108 с.
- 132.Палеха Ю.І. Культура управління та підприємництва: [Посібник]/Ю.І.Палеха, В.О.Кудін. – К. : МАУП, 2001, – 96 с.
- 133.Пампура І.І. Життєва криза в умовах професійної діяльності працівників кримінально-виконавчої системи та органів внутрішніх справ/І.І.Пампура // Проблеми пенітенціарної проблеми і практики. – №5. – К., 2000. – С. 210-215.
- 134.Пампура І.І. Професійне становлення особистості в правоохоронній сфері/ І.І.Пампура // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – №6. – К., 2001. – С. 292-298.
- 135.Панченко І. До питання про проблеми регіонального розвитку вищої освіти /І. Панченко // Вища освіта України. – № 4 (6). – 2002. – С. 38-41.
- 136.Парфенов А.В. Правовое состояние/А.В.Парфенов. – М.: Юристъ,

2007. – 128 с.

137. Пахомова Н.Н. Основы теории корпоративных отношений (правовой аспект) [Монография]/Н.Н.Пахомова. – Екатеринбург: Налоги и финансовое право, 2004. – 208 с.

138. Педагогічна майстерність: [Підручник]/За ред. І.А.Зязюна. – К.: Вища школа, 2004. – 422 с.

139. Плотинский Ю.М. Модели социальных процессов: [Учебное пособие]/Ю.М.Плотинский. – М.: Логос, 2001. – 296 с.

140. Постанова Кабінету Міністрів України № 344 від 10 квітня 2001 р. «Про затвердження Програми розвитку юридичної освіти на період до 2005 року» // Урядовий кур'єр. – №53-54. – 2001.

141. Прикладная юридическая педагогика/Под. ред. В.Я.Кикотя. – М.: Юнити-Дана, 2008. – 512 с.

142. Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій/Упор. Т.Яблонська. – К.: Сфера, 1999. – 341 с.

143. Правоведение/Под ред. М.Б.Смоленского. – М.: Юристъ, 2003. – 256 с.

144. Профессиональные навыки юриста. Опыт практического обучения. – М.: Дело, 2001. – 416 с.

145. Професійна освіта: Словник [Навчальний посібник]/За ред. Н.Г.Ничкало. – К.: Вища школа, 2000. – 380 с.

146. Профессиональная этика сотрудников правоохранительных органов: Учебное пособие/ [Под. ред. Г.В.Дубова, А.В.Опалева]. – М.: Щит-М, 2005. – 523 с.

147. Психологія праці та професійної підготовки особистості: [Посібник]/За ред. П.С.Перепелиці, В.В.Рибалки). – Хмельницький: ТПУ, 2001. – 330 с.

148. Психология. Педагогика. Этика: [Учебник]/Под ред. Ю.В.Наумкина. – М: Юнити-Дана, Закон и право, 2002. – 552 с.

149. Птушенко А.В. Системная парадигма права/А.В.Птушенко. – М.:

Московский издательский дом, 2004. – 458 с.

150. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: [Посібник]/ П.М.Рабінович. – Л.: Край. – 2007. – 188 с.

151. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей/А.Р.Ратинов. – М.: Юрлитинформ, 2001. – 352 с.

152. Раянов Ф. Право и законность в демократическом обществе/Ф.Раянов, Р.Миннихметов, Д.Пономарев. – М.: Юристь, 2004. – 200 с.

153. Рева О.М. Оцінка небезпечних властивостей поведінки, оперативного мислення та прийняття рішень у майбутніх юристів/О.М.Рева, О.В.Михайлов // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – №4. – К., 1999. – С. 193-196.

154. Римское частное право: [Учебное пособие]. – М.: Директмедиа Паблишинг, 2008. – 314 с.

155. Рогова Т.А. Личность. Общество. Государство. Право: [Учебное пособие]/Т.А.Рогова, А.А.Напреенко. – Самара: Самарский университет, 2003. – 256 с.

156. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии [Учебник]/ С.Л.Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2000. – 712 с.

157. Скурко Е.В. Принципы права: [Монография]/Е.В.Скурко. – М.: Ось-89, 2008. – 192 с.

158. Скуратівський В.А. Етносоціальна культура як саморегульована система: [Посібник]/ В.А.Скуратівський. – К.: ІСДО, 1993. – 192 с.

159. Складов С.В. Вина и мотивы преступного поведения/С.В.Складов. – М.: Юридический центр Пресс, 2004. – 338 с.

160. Сладстенин В.А. Гуманитарная модель специалиста / В.А.Сладстенин // Магистр. – №1. – 1991. – С.18-26.

161. Сливка С.С. Професійна етика працівника міліції/С.С.Сливка. – Львів: Світ, 1995. – 127 с.

162. Сливка С.С. Професійна культура юриста (теоретико-

методологічний аспект)/С.С.Сливка. – Львів: Світ, 2000. – 336 с.

163.Смирнов А.В. Толкование норм права/А.В.Смирнов, А.Г.Манукян. – М.: Проспект, 2008. – 144 с.

164.Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности/С.Д.Смирнов. – М.: Академия, 2005. – 400 с.

165.Соколов Н.Я. Профессиональные навыки юриста. Опыт практического обучения/Н.Я.Соколов. – М.: Дело, 2001. – 415 с.

166.Соціологія права: [Навчальний посібник]/За ред. О.М.Джузи. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 288 с.

167.Соціологія права: [Підручник]/За ред. Н.П.Осипової. – К.: Юрінком-Інтер, 2003. – 336 с.

168.Сорокин В.Д. Правовое регулирование: предмет, метод, процесс/В.Д.Сорокин. – М.: Юридический центр Пресс, 2003. – 662 с.

169.Спиркин А.Г. Философия: [Учебник]/А.Г.Спиркин. – М.: Гардарики, 2006. – 736 с.

170.Сухомлинський В.О. Народження громадянина. Вибрані твори: у 5 т. /В.О.Сухомлинський. – Т. 3. – К.: Радянська школа, 1976. – С. 283-582.

171.Темченко В.І. Формування професійної правосвідомості співробітників міліції (проблеми теорії і практики)/В.І.Темченко. – К.: Авангард, 2001. – 188 с.

172.Теорія держави і права України: [Навчальний посібник]/За ред. А.Ю.Олійник. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 176 с.

173.Теория государства и права: [Учебник]/Под ред. М.Н.Марченко. – М.: Проспект, 2007. – 637 с.

174.Теория государства и права: [Учебник]/Под ред. В.М.Корельского, В.Д.Перевалова. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 616 с.

175.Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права/Е.Н.Трубецкой. – СПб.: Лань, 1999. – 224 с.

176.Ушинський К.Д. Народность в общественном воспитании/К.Д.Ушинський // Педагогические сочинения очинения: в 6-ти т. – Т. 1. – М.:

Педагогика, 1988. – С. 194-256.

177. Федорченко В.К. Стратегія розвитку освіти на порозі ХХІ століття (міжнародний аналітичний огляд)/В.К.Федорченко // Нові технології навчання [Текст]: науково- метододичний збірник // Міністерство освіти і науки України; Наук.-метод. центр вищої освіти. – Вип. 32. – К., 1995. – С. 205-212.

178. Філософія: [Посібник]/За ред. В.Х.Арутюнова, М.М.Демченко, С.Л.Йосипенко та ін. – К.: КНЕУ, 2001. – 205 с.

179. Философия права: [Учебник]/Под ред. О.Г. Данильяна. – М.: Эксмо, 2005. – 416 с.

180. Философия: [Учебник]/Под ред. В.Миронова. – М.: Норма, 2005. – 928 с.

181. Фуллер Л. Мораль права/Лон Фуллер. – М.: ИРИСЭН, 2007. – 312 с.

182. Фурсов Д.А. Теория правосудия: в 3 т. – Т.2. Гражданское судопроизводство как форма отправления правосудия/Д.А.Фурсов, И.В.Харламова. – М.: Статут, 2009. – 600 с.

183. Хартли Т.К. Основы права Европейского сообщества/Т.К.Хартли. – М.: Юнити-Дана, 1998. – 703 с.

184. Ходаков В.Е. Высшее образование в Украине: взгляд со стороны и изнутри/В.Е.Ходаков. – Херсон: ХНТУ, 2006. – 338 с.

185. Христюк О.С. Вплив фрустрації на виконання службових обов'язків працівників ОВС/О.С.Христюк // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – №6. – К., 2001. – С. 226-230.

186. Хропанюк В.Н. Теория государства и права: [Учебник]/В.Н.Хропанюк. – М.: Интерстиль, 2008. – 323 с.

187. Шадрін Є.В. Особливості впливу індивідуально-типологічних властивостей і мотивацій пізнавальної діяльності на успішність навчання курсантів/Є.В.Шадрін // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – №6. – К., 2001. – С. 262-265.

188.Шестов Н.И. Политический миф теперь и прежде/Н.И.Шестов. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2005. – 414 с.

189.Шкода В.В. Вступ до правової філософії/В.В.Шкода. – Х.: Фоліо, 1997. – 223 с.

190.Щукина Г.И. Педагогика школы/Г.И.Щукиной. – М.: Просвещение, 1998. – 476 с.

191.Юридична деонтологія: [Учебник]/За ред. В.М.Горшенёва і В.В.Комарова. – Х.: Основа, 1993. – 188 с.

192.Юридическая деонтология: [Учебник]/Под. ред. О.Ф.Скакуна. – Х.: Основа, 1999. – 304 с.

193.Юридический энциклопедический словарь/Под ред. М.Н.Марченко. – М.: Проспект, 2006. – 816 с.

194.Юридическая социология: [Учебник]. – М.: Инфра-М, 2000. – 368 с.

195.Якушева С.Д. Основы педагогического мастерства для преподавателей и студентов вузов и колледжей: [Учебное пособие]/С.Д.Якушева. – Оренбург: ГОУ ОГУ, 2004. – 230 с.

196.Barr R., Tagg J. From Teaching to Learning: a New Paradigm for Undergraduate Education / R. Barr., J. Tagg // Change. – 1995. – Vol. 27, № 6. – P. 67–78.

197.Britell J. K. Competency and Excellence / J. K. Britell // Minimum Competency Achievement Testing/Jaeger R. M & Tittle O. K. (eds.). – Berkeley, 1980. – P. 23 – 29.

198.Buss A. The sociology of aggression. New – Jerk; London. – 1985. – 215 p.

199.Dressel G. Historische Antropologie : Eine Einführung / Mit einem Vorw. von Michael Mitterauer. / Dressel G. – Wien; Köln; Wiemar; Böhlau, 1996. – 207 p.

200.Clarizio Harvey F. Assesing severity in behaviour disorders: Empirically based criteria / F. Clarizio Harvey // Psychol. Schools. – 1990. – 27,

№1. – P. 5–15.

201. Flitner A. Die Pädagogische Anthropologie inmitten der Wissensehaften vom Menschen / A. Flitner // Wege zur pädagogischen Anthropologie. – Heidelberg, 1963.

202. Horney K. Neurosis and human growth : The Struggle toward self-realization. / Horney K. – New York : Norton, 1993. – 342 p.

203. Margolis F. Philosophical Pluralism: The Promise of Fragmentation / F. Margolis // Philosophy of Education. – 1996. – 440 p.

204. Maslow A. H. Motivation and personality. – 3 rd. Ed. / Maslow A. H. – New York : Harper and Row, 1987. – 203 p.

205. Wilsz J. Znaczenie niekształtowalnych cech osobowości człowieka w procesie kształcenia przedzawodowego. / Wilsz J. – Częstochowa, 1996. – P. 14 – 15.